انجمن تاریخ
نمبر نشرات: ۱۰۳

افغانستان اکادمی
نمبر نشرات: ۹

تاریخ خط ونوشته های کهن افغانستان

ازعصرقبل التاریخ تاکنون

تألیف
پوهاند عبدالحی حبیبی

نشر کردهٔ
انجمن تاریخ وادب
افغانستان اکادیمی

کابل ۱۳۵۰

تعداد طبع: هزار نسخه مهتمم: حبیب‌الله رفیع

دولتی مطبعه

سریزه

له ډیره وخته داسی غوښتل کیده چې په افغانستان کی دخط د پیدا کیدلو اوسره اوښتلو یو مستند اومصور تاریخ ولیکل سی ،چی د تاریخ پلټونکی هم دخطونو د پیدا کیدلو په واقعاتو او عواملو او اوقاتو خبر سی اوهم د ډول ـ ډول خطونو شکلو نه او انځورونه وګوری .

داکار له دی سببه ګران و، چې علمی پلټنی لاګرده نه وی بشپړی سوی، اود مځکی له لاندی څخه د پخوانو خطونو د پر لیکونه او پتې نه وی راایستل سوی .

په دی وروستنی پیړۍ کی داکار دغربی پوهانو له خوا ښه پرمخ ولاړ، او د ډیر کښل سوی سندونه په لاس راغله چې د خط تاریخ ښه ځنی څرګندیږی .

خط د انسانی تاریخ او د مدنیت لمر څرك دی ،او که انسان دا ښیګڼه نه درلودای، ډیر څه به ئی کم و، اود علم نوم به هم نه و. نو له دی جهته د افغانستان په تاریخ کی د خط د پخوانیو پیښو پلټنه او څرګندو نه د تاریخ ټولنی یوه مهمه وظیفه ده .

داکتاب لومړی پلا د اجتماعی تاریخ مهم پلوشه ناڅه ښکاره کوی . اوله تاریخه د مخی زمانی څخه تاسی تردی وخته رارسوی .

داکتاب د افغانستان د ګردو خطونو یوه لنډه اما جامعه تاریخچه ده، چې د ډیرو انځو رونو او عکسونو سره د افغانستان اکاډیمی د تاریخ او ادب ټولنی له خوا تاسی ته وړاندی کیږی .

(حبیبی)

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
اقرأ وربك الاكرم الذی علم بالقلم	۱
مدخل	۲
دوره قبل از اسلام	٤
قد یمترین کتیبه های قبل‌التاریخ	٤
قد یمترین خطافغانستان در دوره‌تار یخی	۷
خط آرا می	۷
سنگ نبشته های آرا می ...	۸
نوشته های خط برا همی	۱۲
کتیبه های زبان ورسم الخـــطیونا نی	۱٤
سنگ نبشته های خرو شتهی	۲۱
کتیبه های خروشتهی درترکستان‌شر قی	۵۰
سنگ نو شته‌های شنا خته‌نشده‌موزه کابل	۵۲
نوشته های زبان تخاری برسـم‌الخط یو نانی	۵۳
کتیبه های شا ره دا ـ نا گـــری‌سنسکر یت	٦۱
کتیبه های شاره دا ـ نا گـــر ی‌سنسکر یت	٦۳
رسم الخط پهلوی ودین دبیره	٦۵
دوره سه رسم الخط	٦۸
خط سغدی	۷۱
خط و کتاب دوره اسلا می	۷۳
سوابق کتاب نو یسی	۷٤
خط وکتاب در عصر اسلا می	۸۱
افزا یش جنبه هنری وتز ئینی‌درخط	۹۰
دوره عروج خطوط	۱۰٤
خوشنو یسان متا خر	۱۱٤
رسم الخط پښتو	۱۱٦
عکسها	**۱۲۳**
نمونه های‌خطوط‌استاد عزیزالدین‌پوپلزایی ۳۵ قطعه	۲۵۲

تصحیح

ازمطالعین محترم خواهش میشودتا قبل از مطالعه اغلاط و پریدگی های ذیل طباعتی را تصحیح نمایندوهم پریدگی های جزوی دیگری‌نیز هست که عندالمطالبه‌تصحیح میتوان‌شد .

صفحه	سطر	غلط	صحیح
٤	١١	منسکر	منکسر
٥	٢٠	سرنیز	سرتیز
١٦	٢٥	فبل‌المیلاد	قبل‌المیلاد
٢٣	٩	ـ	ایاسه
٣٠	٨	(٢)	(٣)
٣١	٢	نماید	نماند
٣٣	٩	ساختند	ساختند،،
٣٩	١	سراونه	شراو نه
٤٠	١	پران	بران
٥٥	٢١	ابن	این
٨٦	١٤	منثور	منشور
٨٨	١٠	لیت	لیث
٩٨	٢	زببای	زیبای
٩٨	١٥	عز	عن
١٢٠	٢١	یبست	ییست

اقرأ وربك الاكرم الذی علم بالقلم

مسئلهٔ خط ونگاشتن‌درتار یخ مدنیت‌وفرهنگ‌افغانستان از مبا حث بسیار مهـم است، که‌تاکنون بدان‌به‌تفصیل وارد نشده ایم .

درین کتاب خواستم کـه‌ا یـــن‌موضوع دشوار را تاجاییکه ممکـن است، بـه استناد آثاریکه تاکنو ن‌بدست آمده ، مورد مطـا لعه قرار دهـم.

درآغاز مباحث‌ازپیدا یش خطـوط‌تاریخی وریشه های باستانی آ ن و صور ت رواج آنها در افغانستا ن‌قدیم صحبت‌شده، وبعدازان آثا ر مکشـوفـه و سنگ نبشتهـــا ی‌خطوط قدیم راکه درافـغانستان یـا [illegible] شمرده ایم ، ولی بهر صورت مرکز [illegible] افغانستان قدیـم (آریانه) بـو ده است .

این جستجوی ما از قـدیمترین‌ادوار زندگانی اسلاف آغاز و بـــا پیدایـش ورواج خـط اوایـل دورهٔ‌اسلامی خاتمه می‌یابد ، وتار یـــخ تحول وانشعاب خطوط دورهٔ اسلامی‌و تحلیل ارزش های هنری آن خود مـوضوع مهم جداگانه ییست ، که‌درقسمت دوم این کتاب شرح داده شده است. وتاریخچهٔ خط وکتابت‌را ازعصر قبل التاریـخ‌تاقرن‌حاضر می‌رساند.

امید است که با این جستـجوی‌ابتدایی یك پهلوی تاریـخ هنـــر مملکت را قدری رو شن سا خـته‌باشم .

کابل ،جمال‌مینه۳۰ عقرب ۱۳۴۹

عبد الحی حبیبی

۱

مدخل

افغانستان ازنظر جغرا فی بـــرچهارراه وسط آسیا وا قـع است ، همچنان که خصایص اقلیمی گر موسرد ومعتدل دران پدیدار است ، درطول تاریخ ازنگاه پیدا یش افکارواوضاع مدنی وپـرورش کلتـور و هنر نیز اهمیتی دارد ، که درتاریخ تمدن آسیای میانه همواره سهـــم عظیم مردم آن فرا موش شـد نـی نیست.

سر زمین افغا نستان دراز منـهٔقدیم بنام آریانه ARIYANA

پرورشگاه مردمی بود ، کهاز زادگاه قـــدیم خود آر یانـــه و یـــجـه ARYANA-VAEGO به صفحات باختر ودامنه هـــا ی هندوکش هجرت کرده بودند ،وازهمین جاشرقاًبههند شمالی وغربـاً بهسرزمین کنونی ایران وارو پـــارفتند ،کهآنان رانژاد هندواروپایی INDO-EUROPEEN گویند .

مردم آریایی کهدر سرزمین بین دجله وگنگاسکونـت کـردند ، د ر تاریـخ تمدن بشری ازمد ت ۱۵۰۰سال قبل از میلاد سهم عظیمیدارند کهمخصوصا مظاهر تمـدن ایشا نهدرکتابهای ویدا واوستا نما یانند ، وازین دوکتاب قدیم به افکاروکلتوروتمام مظاهر مدنی زند گانی ایشان پی می بریم.

مردم افغانستان قدیم یعنی آریانهازنظر کلتور ومدنیتاوتحولاتفکری ودینی دارای دوگونه موار یث قدیمفرهنگی اند :

اول: آنچه دربین خود با تکا ملمراتب حیات مدنی دارای ذخا یـر فرهنگی ومدنی وفکری شده اند .امثال ترتیب قوانین دینی وآغاز به شهر نشینی وبنای بـلاد وترویـجهنروصنایع وآغاز به تفکر فلسفـی ومبادی اخلاقیکه دربقـایای کتا باوستا مظاهرآن بوجه احسن پدیدار است ومورخان یونان قدیم هم بآناشارها دارند.

دوم: چونافغانستان بین هندوستانوچینو پارس وسغد افتاده بود، و اینممالك دارای مدنیت ومبادیدینیوفکری بودند، وبا یکدیگر روا بـط تجارتی وسیاسی واجتماعی داشتهاند بنابرین ایـن سر زمین همواره

گذرگاه انتقالات فکری ومدنی ومـرکز قوی وملتقای مدنیت های‌متعـدد گشته‌بود، وگاهی هم فاتحان ا زین‌راه‌به هند وماوراء النهر میگذشتند که‌آثار مدنیت ایشان هم در یـــن‌سرزمین باقی میماند وباین طـو ر مبادی مدنی شرق وغرب‌بمرورزمان باموازیث بومی این مردم می آمیخت ورنگ خاص مقامی را میگر فت ، که‌در تاریخ مدنیت ا فغا نستـــا ن فصول خاصی رابخود اختصا صـی‌داده است مـانند آمیز ش مد نیت گریك وبود یك دردوقرن قبل وبعدازمیلاد ، وامتزاج مدنیت اسلا می‌با مبادی خراسانی در قرن هفتم وبعدازآن.

فراموش نباید کرد: که مطالعـه‌وتحقیق درتمام شعب تاریخ مدنیت افغانستان ، متلازم بـاجستجـو وتعیین عناصر بومی ومقامی مد نیت واثر پذیر یهای آن ازمبـــادی وفراورده های دیگرانست ، که درهر عصر وزمان ، این آمیزش هـا ی‌فرهنگی ، اندرین سرزمین فر هنگ های خاص افغانی رابو جود آورد ه‌و صبغهٔ بخصو ص خودرا نگهداری کرده است ، که درتاریخ فـرهنگ‌آسیای میانه اهمیت خا صی دارد ، وجزو مهم تاریـخ کلـتـو ر بشریست.

ما در ینجـا مخصو صاً بامسئلهٔ‌خط نویسی وکتاب سازی سرو کا ر داریم، که‌هنر خـاص نـو شتن وساختن کتاب است ، وبحث‌وکاوش ماهم یك‌جزو«تاریـخ هنـر» بشمارمیرود. چون تاریخ هـنر شعـب و فصول زیادی دارد، بنابرین ما تنهادرینجا را جع به‌خط و کتاب صحبت میکنیم.

۲

دورهٔ قبل ازاسلام

قدیمترین کتیبه های قبل‌التاریخ

دردرهٔ الی‌شنگ لغمان درسلسلهٔ کوهساریکه راههای دره‌های آن شرقاً به‌دره های شمالی مجرا ی‌دریای کنر میگذرد. درسنه ۱۳۲۹ه = ۱۹۱۱ م نزدیك یك‌مغاره بین‌جبل بر صخرهٔ کوهی کتیبه یی کشف شده، که‌درآنوقت ا میرحبیب الله‌خان بدیدن آن رفت‌وعکس نخستین آن درجریدهٔ سراج‌الاخبارافغانیه شماره (۱٦)سال (٦)مورخ ٥ حمل ۱۲۹٦ش = ۲٥مارچ۱۹۱۷ م طبع‌کابل نشر شد . (۱)

تاکنون دران باره مطالعات علمی‌بعمل نیامده ، وتمام آن عبارت‌از خطوط مستقیم یامنسکر بهم‌پیوسته‌است که بروی یك صخره کو هی کنده شده وبسیار واضح وروشن‌است که باهیچ یکی از خطوط مکشوفهٔ دورهٔ تاریخی افغانستا ن‌تشابهی ندارد. واگر آنرا باخطو ط

---

(۱) بامر امیرحبیب الله خا ن‌درپهلوی این کتیبه قبل التاریخ این مضمون رادرسنگ نو شته‌اند:

«بیادگار تشریف‌آوری‌اعلیحضرت‌سراج الملة والدین امیر حبیب الله خان درانی بارکزا ئی محمد زایی‌پادشاه دولت علیه خدا دادافغانستان اینکه :درتاریخ ۲۱ ربیع الا ول‌سنه یکهزار وسه صدوبیست و نه هجری بود، که‌درین مو ضع ،سنگهای نوشته راملاحظه فرمودیم. چون خطها ی آنهادرین زمان مروج‌نبود خوانده ودانستهٔ مانشد، که نقش سنگها برای چیست؟ وآثارکیست ؟لهذا نقل خطهای آنهارا بذریعهٔ عکس بحضور خودبرداشتیم‌وبجهة ترجمه کردن درولایات‌بعیده ارسال داشتیم . تازمانیکه معلو مشود. چندکلمه رادرسنگ هذ ا حکم نقش فرموده بیاد گا رگذاشتیم »

ازدانشمند علی اکبر شهرستانی‌استاد پوهنځی ادبیات وعلوم‌بشری که نقل این کتیبه رابما داد تشکرمیکنیم ، وی‌گفت : که‌درین‌جاهشت سنگ نوشته موجوداست .

بهر صورت تاکنون کلیدی‌برا ی‌خوانش چنین نقوش مبهم بد ست نیامده، وموسیو فوشه (۱) هم‌متردد است که‌آیا این‌نقوش مربو ط بدوره های قبل التاریخ خوا هدبود یانی ؟

ناگفته نماند که برخی اشکا لحیوانی یا انسانی در دوره های بسیار مابعد برسبیل هوس‌وتفریح‌بربرخی کتیبه های قدیم کنده شده اند (مانند نقش های جدیدیکه برخرسنگ های جغتو وغیره نقر شده)ولی کندن چنین خطوط مثل‌منقورات درهٔ لغمان نمیتواند برا ی هوس رانی باشد، وحتما مطالبی‌دران بوده‌است که‌ما اکنون کلیدی برای دریافت آن نداریم وبنابر ین‌زیاده ازین دربارهٔ آن چیزی نتوا ن گفت: وما درینجا تنها به عکس‌نقوش درهٔ الی‌شنگ لغمان وهزا ر سم سمنگان اکتفا میکنیم . (شکل ۱ـ۲)

---

(۱) FOUCHER

قدیمترین خط افغانستان دردوره تا ریخی

خط آرامی

مردم آرامی (۱) از حـوا لـی قرن ۱۵ق ،م در وادیهای شما ل عربستان تمکن داشته ودولتهایی راتاشمال سوریه تشکیل داده بودند. ازنوشته های میخی قرن چهارد هم‌قبل المیلاد ثابت می‌آید ، که‌جمعی ازمردم سو تی (۲) آرامی درسوریه‌وحوالی دمشق میزیستند .درحالیکه برخی قبایل آرامی درمناطق جنو ب‌فرات تاکرانهای خـلیـج پـار س پراگنده شده بودند . (تاریخ‌اللغات‌السامیه ۱۱۵) که درحدود ۵۸٦ق،م بعداز انحطاط قدرت فنیقیان، امورتجارت راه خشکه بدست آرا میان افتاد ، ودر وادی دجله و فـــرا ت‌رسم الخط آرامی ، جای خط آشوری راگرفت که‌از هند تامصر پهنا نی‌یافت وحتی در عصر عروج آشوریان نیز ازبان آرامی باآشوری یکجـــازبان تحریر ودفتر بود، چنانچه بر حواشی الواح مکشوفهٔ آشـوری ،زبان آرامی هم‌دیده می‌شود .

(تاریخ فن تحریر ۱۹٤)

قدیمترین سنگ نوشته هـــا ی‌آرامی که تاکنون کشف‌شده، ازقرن هشتم قبل المیـلاد است‌که ازتـل‌سنجرلی (۳) شمال سوریه بدست آمده وبامربرزکب ملك شمأل۷٤۵ر۷۲۵ ق،م نقرشده است (٤) و لی بعداز قرن ۵ ق،م خط آرامی‌بد یـن‌ترتیب شکل خاصی رابخود میگیرد، که‌سر وپهلوی حروف آرامی کشاده‌وزا ویه های آن گرد می‌شود . که این تـبدیـل اشکـال د ر عصـر هخامنشیان (۵۵۰ـ۳۳۰ق،م) درآن واقع میگردد . (۵)

در نـقشه۳ انشعـاب خـطـوط‌متعـــدد آسیایی را ا ز رسـم ـ الخط آرامی بامطابقهٔ قرون‌قبل‌وبعداز میلاد ملاحظه میفرمایید ، کـــه آنچه بتاریـخ افغانستان قدیـم وممالك مجاور آن ربطی دارد بعلامت × نشانی شده است . (شکل ۳)

---

(۱) ARAMEANS

(۲) SUTI

(۳) SINJIRLI

(٤) تاریخ اللغات ا لسا میـــه ۱۲۲

(۵) فن تحریر ۱۹٤

سنگ نبشته های آرامی یاقدیمترین آثارخط در افغانستان تاریخی

تاکنون درخاك افغانستان نوشته‌هایی که قدیمتر از آثار رسم‌الخط وزبان آرامی دردورهٔ تاریخی باشدکشف نشده‌است . اگر چه‌این نوشته های آرامی مقارن رسم الخطیو نانی است وبه اواسط قرن سوم قبل‌المیلاد تعلق میگیرد، ولی‌چون مبداء وریشهٔ آن درتار یخ تمدن وهنر آسیا قدیمتر است بنابرین باید گفت: که روا ج خط آرامی درین سرزمین سا بق ترازخط یونانی وخرو شتهی ا ست و خرو شتهی هم از خط آرامی برآمدکه‌از راست بچپ نوشته‌میشد .

بابسط فتوحات کورو ش (۱)بزرگ (۵۵۰ر۵۲۹ ق،م) وبعدازآن درشهریاری داریوش (۲) (۵۲۲ ر ٤۳٦ ق،م) آثارمدنیت‌هخامنشی تاماورای دریای سند شرقاً رسیده‌بود ودر آن جمله خط وزبان آرامی نیز شامل است ، که‌بقول شید ر(۳) دریکی از لهجه های آرامی شرقی بود، وآنرا «خط شاهنشاهی»هم میگفته اند.

ولی تاکنون کتیبه ای مر بو طبدورهٔ هخا منشیان در افغانستان کشف نشده است . ازطرف شرق‌نیز خط آرامی درحدود قر ن ۷ق،م بوسیلهٔ دریانوردان فنیقی و بابلی‌به‌جنوب هندرسیده بود که‌در آنجا مبداء رسم الخط دیوه ناگری (٤)(یعنی رسم الخط خدایی یاشا هی) زبان سنسکریت گردید ،وگویا اثررسم الخط آرامی بر سر ز مین افغانستان هم از شرق وهم‌از غرب‌بود. وبنابرین قدیمترین لو حهٔ سنگی که بخط آرامی از تکسیلابرآمده وتاریخ آنرا بحد ود ۵۰۰ ق.م نسبت میدهند ،کهن تر ین‌آثار این رسم الخط درسر زمین شرقی دریای سند باید شمرد .این‌کتیبه قراریکه جون مارشل‌گوید : درنهایت اهمیت است وبر یك‌سنگ مرمر سپید مثمن نقرشده و چون جای پیدا یش آن دربقا یا ی‌آبادیهای عصر از یس او ل (۵) بوده بنابرین باید گفت که باهمین‌وضع شکسته‌وآسیب‌دیدهٔ‌خود پیش ازآغاز قرون میلادی درینجا د فن‌شد ه باشد ، حروف آن‌بازبا ن آرامی مشابه آثار قرن چها رم‌قبل المیلاد است ، ولی معنی متن

(1) CYRUS
(2) DARIUS
(3) SCHEDER
(4) DEVA-NAGHRI
(5) AZES

آن تاکنون روشن نیست د کتـوربرنیت (۱) وپروفیسر کو لی(۲) آنـــر ا راجـع به‌بنای قصـــر ی‌دانسته اند .
ولی برخی گویند که‌دربارهٔ جزای‌شخصی که آنرا بشکنانـد بـوده است (رجوع به‌عکس نمبر ٤)

بقول جون‌مارشل : کشف ا ین‌کتیبه میرساند که خط خرو شتهی از آرامی که بوسیلهٔ هخامنشیا ن‌در حدود ۵۰۰ق ،م بدین سرز مین رسیده‌بود برآمده است‌وتکسیلا هم‌بعداز آن مرکز سـرز میـن روا ج خرو شتهی بود .(رهنمای تکسیـلا۷۸ کلکته ۱۹۲۱) (۳)

دوقـرن بعد هنگامیکه آشوکـــاپادشاه بزرگ خاندان موریا ازهند برخاست (۲۷۳ ـ ۲۳۲ق، م) و درمدت چهل سال سلطنت خـــو د بر افغانستان شرقی تاوادی‌ارغنداب‌هم دست یافت ودیانت بو دا یـی راهم انتشار داد، در عصر اوهنو زرسم الخط وزبان آرامی باقی بـود. وسه سنگ نبشته مهم ازو در یـن‌سرزمین باقیست .

اول : سنگ نوشتهٔ یو نانـــی‌وآرامی که‌در مد خل شهر قدیـــم قند هار بر کنار جاده بر صخـــرهٔ کوه کنده شده ودرسنه ۱۹۵۸ م از زیرخاك برآمد ، که طول آن ۵۵سانتی وعرض ٤۵تا ۵۰ سا نتـی است . متن یونانی بالای کتیبـــه‌شامل ۱۳ ونیم سطر ومتن آرا می پائین هفت ونیم سطر است کـــه‌شیوهٔ خط آرامی‌آن‌باخطوط پاپیروس یاچرم مشابه است وهمچنین کتیبهٔ‌دیگر به‌رسم الخط یونانی در سنـه ۱۹٦۳ م درهمین قند هار کهنـــه‌بدست آمد که درموزهٔ کـــا بـل محفوظست .

موضو ع این دوسنگ نو شته‌همان مطالب اخلا قی است که در فرامین آشو کادر سر تاسر هنـدبه السنه ورسم الخط های مختلف نقر گردیده ، وکتیبهٔ قند هـــا ردرسال دهم بودایی شدن آشو کـا ۲۵۰ ق،م نوشته شده‌است .

---

(1) BARNET (2) COWLEY

(3) JOHN MARSHAL'S GUIDE TO TAXILA. p 78.

این کتیبه رواج خط وزبان آرامی‌رادر وادی ار غنداب درحدود ۲۵۰ ق.م ثابت میسازد وواضح‌میگرداند ، که‌سلطهٔ آشو کا تا قندهار هم رسیده بود ودرین جاعلاوه برخط آرامی رسم الخط وزبان یونانی هم باقی بود . (عکس نمبر ۵)

ترجمهٔ تحت اللفظی مضمو نیونانی کتیبه اینست :

« درپایان ده سال پیه‌ده سی(۱)(آشوکا) پادشاه ، به انسا نها اصول دیانت رانشان دادو از آ نوقت انسانها رادر تمام روی زمین متدین تر ومسعودتر ساخت . وپادشاه ازکشتن زند گان خودداری کرد وسایر انسانها وتما مشکاریان‌و ماهیگیران از شکار وماهیگیر ی دست گرفتند وکسانیکه در عقیده‌راسخ نبودند در حدود ضعف خود منحرف شدند. وانسانان، خلا فگذشته مطیع پدر ومادر و پیرا ن شدند. وبعد ازین بارفتاری چنین بهتر زندگانی خواهند کرد، و بیشتر مستفید خواهند شد . »(از روی ترجمهٔ فرانسوی شلو م برژه (۲) رئیس باستان شنا سی‌فرانسه . آریانا ۸ ر ۱۶ سنه ۱۳۲۷ ش)

دوم : کتیبهٔ مهم دیگر که فقط‌چند سطر آن باقیست درگذر گاه درو نته بین وادی لغما ن وننگرهاردرشرق کابل برسنگ مثلث نما یی بدست آمده، که درموزهٔ کا بل‌موجود است وخط آن آرامی وزبان پراکریت ا ست ، مشتمل بر نصایح احتراز از قتل حیوانا ت ، که‌یکی از فرامین اخلا قی آشو کا باشد . (عکس نمبر ۶)

درحدود کو هپایهای شما لی‌جلال آباد درجاییکه اکنو ن بند درونته است ، زایر چینی سونگ‌یون (۳) در سال ۵۲۱ م ازکتیبه‌یی ذکر میکند ، که‌مردم همان و قت‌می‌گفتند که آنرا بودا نوشته بود، وحروف بیگانهٔ آن روشن و خوا نابنظر می‌آمد .

(سی ـ یو ـ کی(۴)ار۷۳ طبع‌کلکته ۱۹۶۳ م) چون این کتیبهٔ آرامی را ازحدود درونته آورده‌اندوباهمین جاییکه سونگ ـ یو ن گوید مطابقت دارد ممکن است‌مرادهمین کتیبه بوده و حرو ف بیگانهٔ

---

(1) PIYADASI=SAN: PRIYADAR'S IN
(2) D. SCHLUMBERGER
(3) SUNG-YUN
(4) SI-UY-KI

آن هم شاید همین رسم الخط آرامی(که برای چینیان بیگانه بـــو د) باشد.

سوم ــ درنومبر ۱۹۶۹م بتاغلی‌دانیل بورگویس بلژیکی، در شله نك قرغه‌یی سه‌کیلو متری مهتر لام‌لغمـــان کتیبـــهٔ سوم آرامی راکشف وعکاسی نمود، که‌بر صخرهٔ دا من‌کوهی در (٦) سطر کنده شده، و این جای درشمال غربی جلال آبا دبرکنار شمالی دریای کابل دروادی لغمان نزدیك مزاری پنا م مهتـــرلمك یامهتر لام واقع‌است ، ومردم باین قبری که‌درحدود ده مترطو لدارد عقیدت تام دا رند، و حتـــی برخی آنرا گوریکی از انبیاء قدیم‌شمارند .

هیون ــ تسنگ زایر چینی کـــه‌بتاریـــخ ۱۵ اگست ٦۳۰م ازدا ه کاپیسا بدینجارسیده و مدت ســه‌روز توقف کرده بود (۱) گوید :که درینجا درحدود ده سنگها را مـــه(معبد) واقع است ، که‌اکثر آ ن به مذهب کبیر بودایی تعلق دارد ،درحالیکه برخی ازمعابد دیوا هـــای مختلف هم موجوداست .(۲)

نام این وادی در چینی لان‌ــپو،ودرسنسکریت لمپاکه بود ، و در همین حدود دو کتیبهٔ دیگر بخـــطدیوه ناگری نیز موجود است که‌در یکی از آن (سطرسوم) کلمه لمك..دیده میشود ، وممکن است بانا م اینجا بی‌تعلـــق نباشد و مادرمبحث‌خط دیوه نا گـــری شرح خـــوا هیم داد.

اما اصل کتیبهٔ آرا مـــی شـــش‌سطری محتاج خوانش و تحقیـــق دانشمندان آرامی شناس است که‌بگمان اغلب یکی از فرامین اخلا قی اشو کا خواهد بود، زیرا درسطـــراو ل کلمهٔ اول آن مانندکتیبهٔ‌آرامی قندهار (اشوکا) بنظر می‌آید ، که‌مضمون کتیبه مثلث نمای درو نته هم بخط آرامی عـــبارت از همـــان‌نصایح اخلاقی بودایی است در حفظ جانوران واحتراز ازکشتا ر جـــاندار .

این کتیبه مکشو فهٔ جدید چون‌بسیار روشن وواضح است و جز یك حرف سطر چهارم آن آسیـــب‌ندیده ، بنا برین در خوانش آن هم مشکلی نخواهد بود .

چون مضمون این کتیبه تاکنو نخوانده وتحلیل نشده ، بنابر ین درینجا فقط به‌آوردن عکس آن‌اکتفامیکنیم . (عکس A ۷)

---

(۱) جغرافیای قدیم هنداز کننگهم ۱ر۷۵

(۲) سی ــیو ــ کی۲ر۱٤٤

نوشته های خط براهمی

خط براهمی (۱) نیز ازخطوطقدیم هنداست که بقول بعضی ریشهٔ قدیم هندی دارد ونام آن به برهمامنسوبست . وجمعی از علماء آنرا مانند خرو شتهی از مبدأ آرامی شمرده اندکه درتمام هندوسیلون(۲) عمومیت داشت وشبا هت آنرا بخطصوتی(۳) که برکتیبه میشع (٤) بن کموش پادشاه موا ب (٥) (۸۵۰ ق ،م) کشف شده میدانند ، که بو سیلهٔ تاجران ودریانوردان بابلی بهند غر بی رسیده بود ، ومبداء تمام الفباها ی کنونی هندی گردید، وازچپ براست نوشته میشد .

بسا کتیبه های قرن ٤ قبل المیلاد وبعد آن درهند مو جو د اند، که ازانجمله سنگ نوشته های متعدد آشوکا بدین رسم الخط اند، ویك کتیبهٔ کرنول ضلع مدرا س(مکشوف ۱۹۲۹ م) نصف سطو ر ازراست بچپ هم دارد ، ولی ا زکتیبهٔ آرامی ویونانی قندهار و کتیبهٔ آرامی لغمان ثابت می آید ،که نفو ذ خط براهمی د ر عصر

آشوکا (حدود ۲۵۰ ق،م) به آنجا نرسیده بود، ودرازمنهٔ قبل المیلا د تنها در شمال غرب هند وواد ی اندوس رواج داشت . چنانچه بر مسکو کات شاهان یونانی با ختردران وادی دید ه میشود ،و ملکه اگاتهو کلیس (٦) وانتی ماکو س(۷) (حدود ۲۵۰ تا ۱٤۰ ق ، م) بجای خرو شتهی بر یکطر فمسکوکات خود ، خط براهمی راهم نوشته اند . (کیمبر ج هستر ی آف اندیا) (۸) رواج رسم الخط براهمی ، در سرزمین های شر قی افغانستان ،درمدت هفت قرن متواتر مقارن باخرو شتهی ویونانی وپهلوی ودیوه ناگری دیده میشود .چنانچه

---

(1) Brahmi. (2) Celon (3) Phonetic.

(4) Mesh'a. (5) Moab.

(6) Agathocles. (7) Antimachus

(8) Cambridge History of India. I.P. 62/449.

درقرن چهارم میلادی هنگا میکـــه‌کوشانیان کو چك درین سرز مین حکم میراندند، جای خر و شتهـی‌راهمین رسم الخط براهمی گرفـتـه بود، وبرمسکوکات کیداره(۱) بخطبراهمی کیـداره کوشانـه شا (۲) نـوشته ا ست . و همچنان بـــرمسکو کات شاهان دیگر این‌خاندان مـــانـنـد پیـر و (۳) ــ و ا ر ه‌شاهی (٤) ــ ورهران (٥) ــ بـود ها بلـه (٦) ــ بهاسه (۷)تاریکـه (۸) ــسد هـنـی (۹) نوشته های براهمی وگاهی مقار نبا‌پهلوی هم دیده میشود (مجلـۀ مسکوکات) (۱۰) وازین‌برمی آیـدکه‌درقر ن ٤م رواج خط برا همـــی وپهلوی در عصر کیداریان بدرجه‌یی‌بودکه بر مسکو کات خو یش، خـط یونانی وخرو شتهی ونـا گـــر ی‌راننو شته اند (رجوع بـه‌عکس ۷) ولی بعداز انکه درقـر ن پنجـــم‌هونان هفتلی سلطه کیدار یان ر ا خاتمه دادند، این رسم الخط کمتـربنظرمی آید.

مطالعه وکشف ا سرا ر خـــطبرا همی بوسیله‌جیمس‌پرنسیپ(۱۱) در سا لها ی ۱۸۳٤ تا ۳۸ م انجام‌گرفت که آنرا ازروی کتیبه هـای متعدد ستو نهای معبد سا نچـــی‌هند ومنار اشوکا دردهلی خوا ند . والفبای آنرا ترتیب داد واکـنو نآنرا ازروی همان قواعد مر تبـــه بسهو لت میخوانند .

---

(1) Kidara.
(2) Kidara Kushanasha
(3) Piro
(4) Varashahi.
(5) Varahran.
(6) Buddha Bala.
(7) Bhasa.
(8) Tarika.
(9) Sadhni.
(10) Numismatic Supplement 1937 Culcutta.
(11) James Prinsep.

کتیبه های زبان ورسم الخط یونانی

رسم الخط یونانی با مجمو عـــهٔافکار ورسوم وفرهنگ یو نـــا ن که‌آنرا هیلینسم (۱) گویند، بافتح‌اسکندر درحوالی سال ۳۳۰ ق ، م به‌سرزمین افغانستان آمد، اگر چه‌اسکندر درین سرزمین ازسیستا ن تاسغدیانه بامقاومت شدید مـرد مـمواجه گردید، ومدت چـهار سا ل درینجا مشغول ماند، ولـی درآخـرتوانست درماه می ۳۲۶ ق،م بکنار جیلم برسد . وی از راه کنار غربی‌دریای سند به‌ملتا ن هم‌رسید ،ودر جولایی ۳۲۵ ق، م ازراه هـــا ی‌جنوب افغانستان وگدرو زیا بـــه سوی پارس پس نشست ، تا کـه‌درشب ۱۳ جون ۳۲۳ ق،م بعمر۳۲ سالگی در بـابل چشم از جهـا نبست .

درباختر وتمام ولایات افغانستان‌وهندوستان شمال غربی حکمرا نان مقرر کرده اسکندر بابـرخـی ا زیونانیان باقی‌ماندند، تاکه‌در حدود ۲۵۶ق،م دیو دوتوس (۲) حکمران‌باختر ، سلاله شاهان یونانی‌باختر را اساس نهاد واعلان شاهی داد وسکه زد، وازین شاهان یونانی‌نژاد باختری شده درمدت د ونیم صـدسال بعد سی وشش پادشاه و یك ملکه حکم راندند . تاکه درنصـف‌اول قرن نخستین میـلا دی بـــا ظهور قبایل ساکه وسیتی ازسمت‌شمال مملکت ، سلطه یونانیـــا ن باختر بپایان رسید .

سلطهٔ اسکندر واخـلاف او د رسرزمین آریانه مصدر بسط فرهنگ جدیدی شد، که از ناحیت د یـن،فکر، هنر، زبان، رسم ا لخط وتمام مظاهر فرهنگی ارزش هـــا ی‌خاص‌تاریخی دارد ، ودرینجا مطالـعا ت ماتنها بارسم الخط یونانی وروا ج آن‌درین سرزمین تاقـرن هشتـــم

(1) Hellinism
(2) Diodotos

میلادیست ومامی بینیم که‌درمـد تده قرن این رسم الخـط مـو ر د استعمال مردم بود.

اثررسم الخط یونانی از همـا نفتح اسکندر تاشمال غر بـــی هند رسید ، اگر چه برخی مسکو کا تبنام اسکندر بخط یونانی در هنـــد شمال غربی بدست آمده، و لـــی‌تاکنون یقینی نیست که آنرا د ر هند ضرب کرده‌باشد . امامسکوکی‌ازپادشاه معاصر اسکندر در شما ل غرب هند ،سلیقهٔ یونانی دا رد وبریکطرف آن شکل پادشاه و بـر طرف دیگر آن خرو سی بانام‌پادشاه‌سوفیتیس (۱)دیده میـشود کـــه شکل یونانی شده نام سابـــهو تی (۲)هندیست که‌آرین(۳)وسترابو(٤) هـر دو آنرا ذکر کرده اند، وایـن‌سکه در ۳۲۰ق،م ضـر ب شـد ه باشد. (۵)

هیون تسنگ زایر چـینـی د ر۶۳۰م این سرزمین را ازبا ختـــر تاکرانهای سند دید،وی رسم‌الخطی‌راکه دارای ۲۵ حرف بود درینجـا ذکرمینماید . واین خط بلا شبـهت‌یـو نانیست کـه (۲٤) حرف‌داشت ویك صوت (بش) که‌دریونانی نبـودودرالسنهٔ مقامی وجود داشت بشکل

شخ یعنی‌مجموعهٔ ش + خ‌بران افزوده شد، که‌در کتیبهٔ‌سرخ کوتل هم‌دیده میشود ،ومادر قسمت‌رسم الخط تخاری یونانـی شر ح خواهیم داد .

این رسم الخط در آغاز سلطـــهٔ‌یونانی ، موافـق آنچه در اصـــل بود نوشته میشد ولی باروا ج آن‌درمحیط جدید موافـق ضر وریا ت مردم آن تحول رنگ وشکل داد، ویکنوع خطیونانی شکسته (٦)ازا ن بوجود آمد مثلا :

۱ــ اشکال حروف آن در کتیبـهٔ‌آرامی قندهار ونوشته های آی خانم ومسکو کات شاهان باختری یونانی‌خوش خط وعیناً به تقلید نگـا رش اصیل یونانیست ، ولی درکتیبـــه‌های متأخر آنقـد ر شکستگـی و انحراف دران راه یافته که‌تشخیص‌آن مشکل است .

۲ ــ تعیین وادخال بـرخـی ا زضروریات محیطـــی درا ن مشهود

---

(1) Sophytes
(2) Saubhuti
(3) Arrian
(4) Strabo
(5) Cambridge History of India 61 /388
(6) Cursive Writing

است، مثـلا صوت ش وصوت ښ‌وفواصل وخواتم کلمات بشکل (o) ونعین برخی اصوات مقامی به نقاط‌مثل:

که در کتیبه های متأخر روز گـان‌وتوچی مشهود است .

۳ـ گاهی تغییر سمت نـگا رش‌خط نیز مانند آرامی ، خروشتهی ، پهلوی است یعنی رسم الخط یونانی‌را از سمت راست نوشته‌اند. اگر چه رسم‌الخط قدیم یـــونانی تاقرن٦ق،م ازراست بچپ بودولی درقرن ٤ ق ،م نوشتن از چپ براست آغازشد ،واشکال حروف راهم مطابق به‌آن باز گردانیدند ، ورسم الخـط‌یونانی که‌با اسکندر بافغانستان آمد نیز بر همین وتیره بود .ولی چون‌رسم نوشتن ازراست بچپ در خود یونانی هم سابقه داشت ، و رسم‌الخطهای آرامی وخروشتهی وپهلوی نیز ازسمت راست آغاز می‌یافت ،بنابرین درآسیای میانه هم گـا هی رسم الخط یونانی را ازراست بچپ‌نوشته اند. که‌یك نمونهٔ این خـط درتنگی تایغان (۱) الماتەقزاقستان،ازجمهوریت های آسیای میا نـــه اتحادشوروی در سنه ۱۸۹۷م‌کشف‌شده ، که‌بر صخره کوهی در سه سطر خط تبتی ودوسطر خط یونانی‌نوشته شده ، ومضمون تبـتی آ ن عبارت ازشکل تبتی تری رتنه (۲)یعنی سه جو هر بو دا یی است که آنرا بزبان سنسکریت وخط یونانی‌در کتیبهٔ جغتوی غزنی هم‌درسه‌سطر می‌بینیم.

درسطر اول تنگی تا یغان کلمـهٔایزگ یاایسگ (۳) رابا سا کـــی تخاری وساکیا سنسکریت (بو دا)یاساکه فرس قدیم که سکستان‌بنام آنهاست تطبیـق کرده‌اند،که شایدنام نقار این نوشته باشد . درسطر دوم حروف الفا + گامارا بحساب‌ابجدی یونانی سا ل ۱۰۳۸ عهـــد سیلیو کید (٤)شمرده‌اند، که‌مطابق‌باسال ۷٦۹ ر۷۷۰م باشد (٥).

٤ـ درنوشته های زبان یونانی‌قبل المیلاد ومسکو کات او لیـــن شاهان یونانی باختری دربین‌کلمات‌ویاخاتمهٔ آن علامهٔ فاصله (٦)دیده نمیشود ، ولی در قرن نخستیـــن میلادی ازمسکوکات‌شهنشاه‌گوندوـ فریس (۷) (۱۹ر٤۸م) ببعـــد یك‌دایره کوچك بشکل (o) انگلیسی

---

(1) TAYGAN
(2) TRIRATNA
(3) ISZAG
(4) SELEUCID ERA
(5) ARCHIV ORIENTALNI 35, PRAGUE
(6) WORD DIVIDERS
(7) GONDOPHARES

یامربع کوچك در بین کلمات یا درخاتمهٔ آن آمده، که‌درتمام‌مسکوکات ونوشته های زبان تجاری رسم‌الخطیونانی تا اوایل دورهٔ اسلامی مستعمل است . واین علامهٔ‌فاصله‌مولود احتیاج مردم این سرزمین در رسم الخط یونانیست تابو سیلهٔ‌آن‌کلمات جمل را ازیکدیگر تفکیك کنند وحتی بقایای این علامت رادرتفکیك آیات‌قرآنی بعد ها در رسم الخط کوفی شرقی هم‌می‌بینیم که‌درنسخ غربی قرآن رواج نداشت .

خط یونانی درتمام دورهٔ شاهان‌پارتهی از حدود ۳۰۰ تا ۲۰۰ق، م وعهد یونانیان باختر وکوشانیان‌برمسکوکات نوشته میشد ، و مسکوکاتی نیز دیده میشود ، که‌بخط یونانی باختری وکمی پهلوی ضرب شده، وازین برمی آید که‌ساسانیان هم در ولایات شرقی خود بدین رسم الخط سکه زده اندومامسکوکاتی راکه ازبگرام شمال کابل بدست آمده می‌بینیم ، که‌بران‌تاج ساسانی و آتشکده با نام شاپور برسم الخط یونانی منقوش‌است (۱) وحتی مسکوکات سورا شترین (۲) گجرات هند درحدودقرن۷م خط یونانی دارد. (۳)

اما ازکتیبه های زبان ورسم‌الخطیونانی در افغانستان تاکنون سه کتیبهٔ مهم کشف شده است:

اول: سنگ نوشتهٔ یونانی‌وآرامی قندهار که‌یکی از آن بر قسمت بالایی ۱۳ ونیم سطربزبان‌یونانی دارد ومادر شرح سنگ ـ نبشته های آرامی شرح دادیم .

این نوشتهٔ یونانی درسال د هم‌بودایی شدن اشوکا پادشاه خاندان موریا در ۲۵۰ ق،م بریك صخره کوه مدخل خرابه های شهر قدیم قندهار بدست راست طاق چهل‌زینهٔ بابر کنده شده وعبارت از نصایح واندرز های اخلاقی دینی‌بوداست که درسر تاسر هند کتیبه های متعدد آن بچندین زبان‌ازطرف اشوکا نوشته شده است .

بقول دانیل شلوم برژه (٤) مدیرهیئت باستان شناسی فرانسه که‌کاشف سرخ کوتل و شهریونانی آی خانم است «درکتیبه های اشوکا بسا نقاط تاریك‌موجوداست ازین جهت داشتن ترجمهٔ یونانی این متون چه‌کامل بسا شدچه‌ناقص بسیار ارزش دارد وزبان

---

(1) ARIANA ANTIQUA 296/403 (2) SAURASHTRAN
(3) A. AN 412 (4) D. SCHLUMBERGER

یونانی این کتیبه مبرا ازتمام اثـرهای لهجه های منطقوی وو لا یتی است . طوریکه علمای یونان‌شناسی‌این متن یونانی را قطعات ممتا ز ادبی یونانی خوانده اند که از نگاه‌ساختمان زبان، همپایهٔ زمان فلاسفه ونطا قان یونانی از قبیـل افلاطون‌وارسطو وایز وقراطیس است .

می‌بینیم که زبان تفکر و تحریردرقندهار قرن سوم ق، م همـا ن زبانیست که به‌آتن یا به شهـرمیلیت (۱) مروج بـوده و حتـی طرز گندن ونوشتن این کتیبه هـاوحدت کلتور یونانی راتایید میکند . ومامی فهمیم که‌در حوالی ۲۵۰ق،م‌درقندهار زبان و اصطـلا حا ت فلسفی یونانی دربیان افکار اخلاقی‌بودایی بکار رفته است (مجلهٔ‌آریانا ۲۶۳ ص ۲۸ طبـع کا بل ۱۳۴۴ش).

سنگ نبشته هـای قنـدهـا رمیرساند : که‌بقایای مدنیت دو رهٔ هخامنشی ور سم الخـط و زبـان‌آرامی درینجا بامدنیت یو نا نـی خلط یافته ، درحالیکه از نظر فکروفلسفه وآیین ، مبدأ آن‌کاملابودایی است. پس ازین روست که مابسطیك مدنیت وهنر ورسم الخط آرا می ویونانی که‌هردو از غر ب‌آمده اندرودادی ارغنداب بامدنیت هنـد ی مطالعه میکنیم ،درحالیکه این‌فرهنگ‌بودایی ازهمین وادی بطرف غر ب سیرنکرده ، وآثار آن در قسمـت‌غربی مجـرای هلمند دیده نشـد ه است .

چون درخرابه زار شهر قـد یم‌قندهار وحوالی آن در ماشور (مها = بزرگ + شور = شهرستان)واشوغه (شاید اشوکا) وغیره تـا کنون حفریات باستان شنـا سـی‌صورت نگرفته بنابرین ممکن است در اثنای حفریات علمی آن درآینده‌آثار گزیده تری بدست آید.

دوم: درسال ۱۹۶۳ م درو لایت‌تخار شمال شرقی افغانستان د ر ملتقای دریای آمو وکوکچه برنقطـهٔ‌مرزی افغانستان وشوروی که آی‌ـ خانم نامدارد ، آثار یك شهرعظیم‌یونانیان باختری بابـالا حـصار و کوچه هاومبانی بزرگ و حصار هاوجاده‌ها وخندق‌هاوبقایای پایه های سنگی منقو شـــ وخشت هـــاوتیگرهای مزین وستونهای سنگی و برخی ابزار فلزی و ظرو فسفالی‌ومجسمه های هیرکلیس(۲)وبازارها وعمارات ورزشگاه (جمناز یـــم)یونانی ،با مجسمهٔ هر مس (۳) (قهرمان زور وپهلوا نـی پســـرزئوس) که‌آنرا بقرار کتیبهٔ‌مکشوفه

(1) MILET
(2) HERACLES
(3) ERMAI=HERMES

چهار سطری ، مردی بنام تریبالوس ولد ستراتون (۱) بـه هر مس و هیرکلیس (۲) وقف کرده بـــو د.از زیرخاك برآورده شد و ا یـــن کتیبهٔ یونانی در چهار سطر بـــرسنگـی منقوراست . (عکس ۸)

دریکی از اطاقهای مکشوف ا ین شهر که ٦ × ۷ مترساحه دارد ،در نزدیکی دروازه ،کتیبهٔ پنج **سطری یونانی باچهار سطر دیگر طرف چپ** برامده ، که درداخل اطاق چها رقبربود واستخوانهای مردگان از آ ن کشف شد، ودو تابوت فرسـود ۀچوبی که دربین آن استخوانـها ی پوسیده بود بدست آمد، و با ایـن تابوتها همین کتیبه نصب است که پران بخط وزبان یو نانـی چنیـــن نوشته اند(۳):

«این کلمات حکیما نـهٔ مـردا ن گذشته وگفتار رجال مشهـور د ر پیتهو مقدس (٤)محفوظ بود. و ازآنجا کلی ارخوس (٥) آنرا برداشته وبادقت دراینجا نقل نمود. تااز دوربر گورکی نه ویـــو (٦)بتابد :

در کو چکی خوب تربیه بگیر!
درجوانی خـواهش های خود راضبط کن !
درپخته سالی راستکارباش !
در پیـــــری اند رز د هنـد ۀخوب باش !

ودر روزهای باز پسین زند گانی بدا ن ،که چگونه بـدون فسو س بمیری !(۷) (شکل ۹)

---

(1) TRIBALLOS SON OF STRA TON STRATONOS
(2) HRAKLEI=HERACLES

(۳) این ترجمهٔ تخمینی ازترجمـهٔ فرانسوی متن یونانیست که مطا لب آن بدون ترجمهٔ تحت اللفظ در نظرگرفته شده .

(٤) PYTHES نام **شهـر** مقدس **دلف** DELPH است کـــه نخست بنام PYTHO بسر DELPHOS یکی ا زقهرمانان باستانی یونان شهـر ت داشت وبعد از آن آنرادلف نامیدندمنسوب بخود دلفـوس (فـرهنگ اساطیر یونان وروم از پیر گریمال ۲٤٤ـ ٦٨٥ طبـع تـهران ۱۳۳۹ ش.)

(5) KLEARXOS
(6) KINEU=KINEAS.
(7) INSCRIPTIONS GRECQUES NOUVELLES DE LA BACTRIANE PAR M. LOUIS ROBERT PARIS 1968.

لویس روبرت درشرح این کتیبه‌های یونانی می‌نویسد : که کلی ارخوس از مکتب تلامیذ ارسطو بوده، که‌برای مطالعهٔ فلسفهٔ هند ی وبودایی به‌باختر افتاده ودر زمان بعد از سکندر بدین شهر یونانی باختر آمده، واین گفتار ها ی‌حکیمانهٔ اسلاف یونانی را بر یون گوریکی از یو نانیان نو شته‌باشد .

چون اثر فکری وفر هنگی‌وهنری یونانیان ، مقارن باسلطهٔ سیاسی. تا اوایل قرون میلادی د ر یـن‌سرزمین جریان داشت ورنگ‌مقامی باختری راگر فته بود، ودر حدو د ۲۵۰ ق،م آثار آنرادر کتیبهٔ قندهار هم می‌یابیم . پس این نو شتهٔ‌حکیمانه رابیك قرن بعداز اسکند ر یعنی پس از ۳۲۳ ق،م منسو ب‌کرده میتوانیم . ودرتاریخ هنر خط هم یکی از قدیمترین آثا ر خطیونانی در افغانستان کهن‌است .

سنگ نبشته های خروشتهی

خروشتهی فقط نام رسم الخطاست نه‌زبان . واین رسم الخط در افغانستان شرقی ازقرن ۳ق ،م‌تا قرن ۵ م مدت هشت قرن دوام داشته ، وکتیبه‌های‌سنسکریت‌وپراکریت بدان نوشته شده ، وبر مسکوکات شاهان موریا وشاهان‌یونانی باختر و کوشانیان هم بنظر می‌آید. وچون پیدا یشگاه آن‌سرزمین آریانه (افغانستان قدیم) است ،بنابرین ویلسون (۱) درکتاب‌آریانه انتیکوا (۲)(طبع لندن ۱۸٤۱ م) آنرا الفبای آریانه(۳)نامیده است ، که کتیبه های متعدد آن ازختن تا افغانستان و هندشمالی باقیست ، وبر مسکوکات وکتیبه هاهم نوشتن آن مقارن‌رسم‌الخط های یونانی ، آرامی ،براهمی، رواج تام داشت .

رسم الخط خروشتهی (٤) مانندآرامی ازراست به‌چپ نوشته میشد، وآثار آن در افغانستان از جنوب ب‌آمو تاوادی ارغنداب میرسد ، که‌از ستوپه ها ومعابد واوقاف بودا یی‌درهده وبگرام وبلخ وجلال آباد و بامیان ووردك غرب کابل و غز نه‌ووادی ماورای خیبر آمده‌است .

بقول بیو هلر (۵)از بر خی‌مشخصات الفبای خروشتهی ما نند حروف علت (مصوته) وحرو ف‌صحیح (مصمته) مرکب‌برمی آید، که‌به کمك رسم الخط براهمی‌تکمیل‌شده ، وبنابران براهمی چندی پیشتر ازان وجود داشته است .ولی خروشتهی درنتیجهٔ آمیزش ساترا پها وسلطهٔ موقتی دو لت‌هخامنشی بامردم محلی و روسای شرقی افغانستان کنونی و پنجاب‌بوجود آمد، که بمرور زمان در رسم الخط آرامی تعدیلاتی وارد شده والفبای خروشتهی از آن برآمد . ولی تکامل آن تدریجی‌بودومامیبینیم که‌درا واسط قرن‌سوم‌ق،م

---

(1) H.H. Wilson
(2) Ariyana-Antiqua
(3) Arianian-Alphabet
(4) Kharoshthi
(5) Buhler

در فرا میـــن شهبـــاز گڑ هـــی‌ومانسیهرهٔ اشوکا در حالی‌استعما ل شده، که‌در همین عصر ر سم‌الخط‌آرامی نیز وجود داشت ، که د ر تکسیلا شرقاً ودر قند هار جنوبـاً کشف گردیده ا ست . وآخـر یـن نوشته های خروشتهی تـا قـر ن۵میلادی هم میرسد و منطقهٔ نفـو ذ آن‌شمالا تاختن هم بوده که نوشته‌های متعدد ونسخهٔ‌خطی‌دهامه‌پده(۱) درقرن ۲ م بـــدیـن خط و یـــك‌پراکریت شمـال غـربی هنـد ا ز نزدیکیهای ختن بدست آمده‌است .درحالیکه انتهای شرقی استعمـا ل خروشتهی درپنجاب تاکرنال ومانی‌کیاله(۲)بوده،وازکانگره (بهیم نگر العتـــــبی)دوکتیبهٔ خرو شتهی‌وبراهمی وهمچنین ازما تورای کنار دریای جمنا نیز کتیبه های‌آن‌کشف‌گردیده است . امادر بارهٔ کتیبـــهٔ دیگر مکشوف ازمقا م پتنهٔ هنـــدگویند که آنرا از شمال غـر بـی هند بدانجا آورده باشند .

درجنوب غرب مسکو کا تی‌بخـط‌خروشتهی ،ازسیستان و قند هار هم بدست آورده اند ، وکتیبـــهٔ‌خروشتهی وبراهمی در تپل وادی ژوب وهم آثار ایـن خـط درواد ی‌سوات ولداخ وجنوباً درپارچه های مکشوفه ازموهن جودیـرو وا د ی‌لار کانهٔ سند میرسا ند ، که‌منطقهٔ نفوذ خروشتهی مخصو صاً ازحدود۶۹ درجه تا ۷۳ درجه وسی‌د قیقه طول شرقی واز هندو کش تاحدود۳۳ درجه عرض شمالی و سعـــت داشته که‌مبدأ آن بلا شبهت همان‌ولایت گندهاره تـا تکسیلا بـود ه است .

اگرچه نوشـــته هـــا ی مـتعد دخروشتهی از ختن بدست آمده ،ولی انتقال آنرا به‌دست مها جر یـــن‌هندی بسرزمین تر کستان چینـی میدانند . زیرا این نوشته هـا ازقرن ۲ میلادی قدیمتر نیستند ، در حالیکه استعمال خرو شتهـی د رهند شمال غربی ثاقرن ۳ قبـــل‌ـ المیلاد بالامیرود ، وازهمان خـــط‌آرامی برآمده که‌دردفاتر هخامنشی، ساترا پهای شمال غر بـی هنـــداستعمال میکردند . ودرین او قات وجود هندیان در ترکستان شر قی ثابت‌نیست(۳)وظاهرآدیمتریوس(٤) پادشاه یونانی باختری در حد و د۱۹۰ق،م وبعد ازوایوکراتید یس(۵) درحـدود ۱۸۱ق،م ازیونانیان باختربرخاست وبار او ل سکه هـا ی

(1) Dhama Pada
(2) Mani Kiala
(3) Kharoshthi inscriptions. By Sten Konow. Culcutta 1929, Vol. 2. Part
(4) Demetrius
(5) Eukratides

مربع مسی خودرا بدو رسم ا لخطیونانی وخروشتهی نشر دا د . ودرین رسم الخط کلمهمهاراجهسه(۱) هندیرادرمقابلبازلیو ز (۲) یونانی نوشت که بهمعنی پاد شاهباشد (۳) . همچنین مسکو کا تی از ارا کوزیا (وادی ار غنداب) بهدست آمده، کهروی سکه نا م شهنشاه مهرداد دوم پارتی (۱۲۳ ـ۸۸ق،م) بهخط یونانی نوشته شده. وپشت سکه نام شهزا ده بخطخروشتهی است (٤) واین گو نه مسکوکات یونانی وخروشتهی د رپنجاب هم یافته شده ، منسو ببه آزس (٥) پادشاه پارتی قرن او لمسیحی کهنامش رادر خرو شتهی آب (٦) نوشتهاند. واین ر سم مسکوکات دوزبانه (۷) تا عصر هر مایوس (۸)در حدود ۳۰ق، م درافغانستان دوام داشت ، وبعد ازان در عصر کوجو له کره کد فیزیس(۹) او لین پادشاه کو شا نی در حدود ٤۰ م هم برمسکو کات طلاونقره ومسی کلمات مهاراجه سه کو جوله کسه سکو سه کیه د ەفەسه (۱۰) وغیرهبهمینرسم الخط دیده میشود . ولی بعدازقرن اول بنظر نمی آید. (۱۱)قراریکه ستین کونواز نظر گرامر مطالعه نموده ،زبان تمام این کتیبه هاباو ضا حت هم شکل بوده و ثابت می آیدکهزبان محلی مرو ج این سرز مین پیش از آغاز قرون میلاد ی بود،کهیك پرا کر یت هند یست نه ایرانی .

اما آثار سنسکریت هم د رخروشتهی بدین سبب نما یان است کهپانی نی(۱۲) گرامر نو یس مشهورسنسکریت،ازینسرزمین بود، وتکسیلا بحیث دار العلم قد یم درینجا وقوع داشت ، و فر قه بودایی سرو استیو ادین (۱۳)کهاستعمال کنندگان سنسکریتبودند، مکرراً درکتیبه های وردك وپشاوروغیره ذکر شده اند، و حتیجملات مکمل سنسکر یت هم د ر کتیبهٔ پشاور دیده میشود، وزبان آثا ر تورڈهیری هم سنسکر یت خا لص است . امکان دارد که یكمجمو عهٔ

---

(1) Maharajasa
(2) Bazileuz
(3) Ariana Antiqua. By H.H. Wilson p. 245 London 1841
(4) S.K. p43
(5) Azes
(6) Ayasa
(7) Bilingual
(8) Hermaeus
(9) Kujula-Kara-kadphises. Sakusa Kayadaphasa
(10) Maharajasa Kujula Kasa
(11) A. Ant. 357
(12) Panini
(13) Sarvastivadin

قوانین بودایی درعصر کنیشکا بـه‌سنسکریت فراهم آمده‌باشد ، د ر حالیکه‌زبان معابد شمال غـر بـی‌هنـد پـر اکریت قـد یم و خـط خروشتهی بوده ، ولی سنسکر یت‌هم در مناطق نفوذ خروشتهی‌رواج یافته بود. وحتی جملات‌سنسکریت‌در کتیبه های خر وشتهی ترکستان شرقی به الفبای براهمی د یـد ممیشود، واز آن برمی آید که خـط براهمی با سنسکر یت یکجا جـای‌خروشتهی راگرفته بود.

همینکه کنیشکا تسلط یـا فت ،آهسته آهسته‌رسم الخط خروشتهی در امپراطوری یویه ، چی از روا ج‌افتاد ، وحتی‌در تکسیلا نوشته ـ های خرو شتهی بایك پـو سـت‌درخت بلك بانوشته برا همی بـه سنسکریت‌بدست آمده،که‌نشوو نمای‌خط براهمی‌را نشان میدهد (۱) .

غالباً اخلاف‌کنیشکابسبب‌سکو نت‌درهند،بعد ازواسود یوه(۲) کا مـلا هندی مآب شدند وسنسکر یت وکلتور هندی ، خروشتهـی را در شمال غرب هند ا ز بیـن بـرد وپراکریت هم مقاومت خودرا ازدست داد. ودرزمان هو ویشکه (۳) رونق‌خط خروشتهی به‌پایان ر سـید و سنسکریت بودن نوشته های لو ولایی که‌بزمان واسودیوه و حتی بعد از آن هم تعلق‌دارد رواج‌سنسکریت‌رادر عصر اخلاف کنیشـکا نشا ن میدهد (٤) وبـدیـن حساب رواج‌خروشتهی ازقرن ۳ق،م آغاز شده وتامدت ۸۰۰ سال بقرن ۵م‌میرسدکه‌هم رسم الخط دفاتر ومسکو کات وهم خط کتب وآثار دینی بود.(۵)

تحقیقات علمارا جـع به‌رسم‌الخط‌خروشتهی درحدود ۱۸۳۰ م وقـتی آغاز شد، که‌یك عده مسکو کـا تزیاد از افغانستان وشمال غـر ب هند، بدو رسم الخط خرو شتهـی‌ویونانی بدست آمد، ورسم ا لخـط یونانی آن کلید خوا نش کلما تخروشتهی گـر دیـد . و جیمس پرنسیپ (٦) عضو انجمن شاهـی‌آسیایی بنگال ۷ـ۸ کلمه را از آن مسکوکات خوانده توانست ، و درتکمیل این کار کتیبهٔ خرو شتهی

---

(1) S.K.173 (2) Vasudeva (3) Hoveshka (4) S.K. 181

(۵) مخفی‌نماند که خط‌خروشتهی‌در اوا خر آنقدر زیر اثرخط براهمی هند آمد، که گاهی مانند برا همـی‌ازچپ براست هم نوشته‌شده‌است.
(6) Jams Princep

کمك کردکه در چندسطر بر یـــك‌طرفی ازبلخ بدست آمده بود ،ودر جولای ۱۸۳۸ درمجلهٔ آ سیا یـــی‌بنگال مطالعات پرنسیپ در آن‌باره انتشاریافت ، ومقارن آن از معبـــدهائی کیاله پنجاب هم برخی‌نوشته‌های خر وشتهی بوسیلـــهٔ جنـــرال‌کورت (۱) بـــدست آمد . و لـــی چون پرنسیپ در ۱۸۳۸ درگذشت‌مستر میسون (۲) درافـــغانستا ن مشغول کنجکاو یـــها بـــود . وی ازبامیان و همه نوشته های‌روی‌ظروف کشف کرد، که براساس مطا لعا ت‌ایشان پرو فیسر ولسون مـــو فق گردید، که‌در کتاب آریا نه انتیکـــواطبـــع ۱۸٤۱ جـــد و ل حـــر و ف حروشتهی رابا انواع آن تر تیـــب‌داده ، وآنرارسم‌الخط آریانه‌بخواند. واین تحقیقات وقتی مکمل ترگردیدکه ستین کونو در کـــتاب مهـــم خود جدول ۲٦٦ شکل حـــروف واعداد آنرا ازروی تمام کتیبه ها ی مکشو فه تر تیب کـــرد. (عکس‌نمبر۱۰)

درباب تسمیهٔ خر و شتهی یـــك‌نظر اینست که‌در اصل خرو تهـــی بوده ، که قبیله یی تاکنون بنـــام‌خروتهی افغانی موجـــود است . و بیوهلر گوید: که‌خـــروشتـــه (۳)نام مخترع آنست . ویادر زبـــان آرامی خروشته به‌معنی نو شتن‌بود،که‌بعد هادر سنسکریت هـــم روا ج یافته باشد. ولی برخـــی از علـــماگویند : که‌از کلمه کروتهه (٤) آرامی به‌معنی «حرف» آمده‌است .

اکنون ذکر تمام کتـــیبه هـــا ی‌خروشتهی راکه تاسنه ۱۹۲۹مطالعه ویاکشف شده مـــی آوریم . کتـــاب‌نوشته های خروشتهی در دو جلـــد ضخیـــم درهـــمین سال از طـــرف‌ادارهٔ نشرات مرکزی حـــکـــو مـــت هند درکلکته طبـــع شد ه ، کـــه‌حصهٔ اول جلد دوم تألیف د کتـــور ستین کونو پروفیسر یونیورستـــی‌ارسلو باشد . ودرآن (۱۰۱)کتیبهٔ خـــر وشتهی که‌در ا فغانـــستان‌تااواسط هند ولداخ بدست آمـــده ، مورد تحلیل وترجمه قرار گر فتـــه‌اســـت ، ودر جلـــد دوم متـــو ن خروشتهی ۷٦٤ کتیبه مو جوداست‌که حصهٔاول کتابرا (بویر) (۵) و (راپسون) (٦) و (سینارت)(۷)فراهم آورده ،وحصهٔدوم کتا برا (راپسون) و(نوبل) (۸) ترتیـــب‌داده اند ، که طبع آکسفورد ۱۹۲۹ بـــاشد. (نام کتـــاب در انگـــلیسی‌خروشتهی انسکر پشنز (۹) است

---

(1) Court
(2) Masson
(3) Kharoshta
(4) Karottha
(5) A. M. Boyer
(6) E.J. Rapson
(7) E. Senart
(8) P.S. Noble
(9) Kharoshthi inscriptions

ومادر حواشی مخفف آنرا بنـــا م‌ؤلف آن ایس ـ کی (۱) اشار ت کرده ایم .)

۱ـ کتیبهٔ خوات :

ازمهم ترین متون خرو شتهـــی‌کتیبه ایست روی ظرف بز ر گ سنگی که‌در حدود ۱۸۳۸م میسو نآنرا ازخوات وردك ۳۰ میلی غرب کابل به‌موزهٔ برتانیه لندن انتقا ل‌داد. (عکس نمبر ۱۱)

این کتیبه ، سه‌سطر بردورادورظرف ویك سطر هم در پایین دارد. که‌حروف آن جدا جدا ووا ضـــح‌وروشن است که‌بنام مها را جـــه هوویشکه‌پسرکنیشکا(۱۶۹ـ۱۸۲م)نو شته شده وترجمهٔ تخمینی آن چنین است :

«درسال ۵۱ بتاریـــخ ۱۵ مـــا هارتمی سیوس (۲)کمه گو لیه (۳) خلف وگره مریگه (٤)ساکن خوا ت‌گردید و بنا ی یـــاد گـــار حضر ت ساکیا مونی را در ویهاره و گـــره‌مریگه دریك ستو په گـــذ ا شـــت درین بنیان سعادت وخوشی ، سهم‌بزرگ از مهاراجه هو ویشکه باد! ثواب آن برای مادر وپدرم و برادرم‌هشتهونه‌مریگـــه بـــاد. (۵)وبه تمام منسوبین ودوستان ووابستگـــان و بخو د من و گره مریگه باد ! نفـــع آن بصحت تمام موجودات وافتخارهمگان برساد! آنانیکه درین‌جهانند اززیر زمین تاآسمان ، ا ز تخـــم‌برآمده گان (پرندگان) و ازشکـــم برآمده گان (آدمیان وچهار پا یان)تامو جودات بدون شکل (حیوا نات غیرمرئی.)(همچنین‌ثواب‌آن)به‌اخلاف‌من وآنانیکه گمراه نیستندبرساد!

وهمچنین از ساختمان گردا گر د‌آن، بهره برداری کا مل شود ! و مردیکه عقیدهٔ کاذب دارد نیز ازآن‌سهم داشته باشد . این و یها ره درقبول معلمان مهاسانگهیکه (٦)است » (۷) د ر ین کـــتیبـــه سال ۱۵ سلطنت مقارن حدود ۱۸۰م‌باشد ، وماه ارتمی سیوس یو نانی ماه پنجم سال یونانی است کـــه درآثار الباقیه البیـــرونـــی (ص ۷۱) ارطماسا وس ضبط شده، ومقار ن‌ماه می‌است. واستعمال گاه شماری

---

(1) S.K.
(2) Artemisios
(3) Kamagulya
(4) Vagra Marega
(5) Hashthuna Marega
(6) Mahasanghika
(7) S.K. 2/170

یـــو نـــانی در رسم ا لخـــط خرو شتهی دلالت دارد، بر اینکه اثر فرهنگ یونانی در اوا خر قر ن۲م باهمان استواری سابق خود با قی بود،و۱۵ ماه ارتمی سیوس سال۵۱ = ۲۵ اپریل۱۷۹م باشد.

درین کتیبه نامهای دو برادر بنام‌فامیلی ماریکه یامریکه مذ کور است که‌همین نام باملای ماریک (۱) درکتیبهٔ زبان تخاری و رسـم الخـط یو نانی سر خ کوتل با رئیس هیئت‌ترمیم معبد بغلان هم آمده،ومعلو م است که‌مریکه نام یك دودمان عهـد کنیشکاو پسرش هوویشکه بـود، وافراد این خاندان در بنا و ترمیـم‌معابد دستی داشته انـد . ولـــی استعمال زبان تخاری ورسم ا لخطیونانی در معبد بغـلا ن و خـــط خروشتهی وزبان پرا کریت درمعبدخوات که‌بین هردو فاصله ۲۰سا له است خلط ووجود فر هنگ مقامی رابایو نانی میرسا ند، واینکه در آثار معبد بغلان، علایم آتش مقدس ،ودرخوات یك معبد بودایی دیده میشود. که‌بنام سا کیامونی وقف شده این‌مطلب راتایید میکند : که‌در عصر کوشانـی آزادی مـذاهب ومدارای‌عقاید دینی به تمام وکمال مـو جود بوده وبر مسکو کات این شا هـان‌هم یك مجمو عهٔ ارباب انوا ع مقامی ویونانی وهندی دیده میشود .

مضمون کتیبهٔ خوات وسعت‌نظروشفقت برتمام مو جودات حیه رانیز حاویست که وا بستگی بامضا میـن‌فرامین اشوکا وقوانین دیانت‌بودایی دارد، وتسامح تام مـذهبـی از آن‌نمایان است.

اما ذکر معلمان مها سا نگهیکـه‌ثابت میسازد کـه ایـن فرقـه در افغانستان هم موجود بود واین نا مفرقه‌ایست که ساکه ها حین کمال مشغو لی خود با بودیزم ، فـر قهٔ‌سرواستیو ا د یـن رابـرخلاف‌آنها حمایت میکرده اند(۲) وذکر ایـن‌فرقه در کتیبهٔ متو را و غیـره هـم آمده است .

۲ـ نوشته هابر پوست درخت:

درسنه ۱۹۳۰ دریکی از سمـوچ‌های بامیان نزدیك بت ۳۵ متر ی نوشته های خروشتهی وبر همی‌بر پوست نازك درخت کشف شد، که پارچهٔ کلانتر آن ۲۵ × ۱۰ سانتـی‌سطـح دارد، وآنـرا در ۱۹۳۲ د ر مجلهٔ آسیایی پاریس بانوشته های‌مشابه آن که از کشمیر و گلگـت خریداری شده بود ، مورد مطا لعه‌قرار دادند که به قرن۳ تاقرن ۸ م

(1) Mareg (2) The Dynastic art of Kushan,p134. By Rosenfield. California 1967

تعلق دارد، وبقا یای یك کتابخا نـه‌معبد است که برخی ازآن فصو ل کتـاب ابهـی دهرمه (۱) پیـروان‌مذهب بزرگ بودایـی بود وکلـمه «بودی ستوا» (۲) دران‌دیده میشودکه ارتباط به مذهب بزرگ بو دایی دارد .ونیز پارچه های کتاب وینایا(۳) یکی از آثـار مذهب کو چـك بردایی نیز بزبان سنسکریت و خطبراهمی وخروشتهی درآن مو جو د است واز آن پدید می‌آید که‌تاحدودقرن ۸م هم‌این رسم الخـط هـا ی خروشتهی وبـراهـمی بـازبـا نسنسکریت درین حوالی رواج داشت تاکه نشر دین اسلام آثار آنرا ازبین برد.

۳ـ نوشته برظرف گلی هده :

آثارهده‌پنج‌میلی‌جنوب‌جلال‌آباد و مسکوکات‌وبتانیکه‌ازین مقام درصد سال اخیر بدست آمده در تار یـخ‌بودیزم ودورهٔ کوشانی اهمیت تا م دارد ،واین ولایت ننگر هـار جزوهم کوشان شهر بود و آثارنقاشی بودا در حوض آب ماهیان که‌ازتپه‌اشتر هده اکـنون کشـف شـد ه بهترین مظهر نقاشی‌گندهار است ومعبد بزرگ استخوان بودا هـم درینجا بود، که‌نام هده‌ازآن‌آمده ودرپښتو هډه (٤) بمعنـی ا ستخوان است.

درحدود صد سا ل قـبل مسترمیسون یك ظرف گلی رابادو سطر نوشتهٔ خروشتهی بدست آورد ، که‌درسنه ۲۸ ساخته‌شده و به‌یك‌بودی ستوا اهدا گردیده و ثـواب آ ن‌به‌پاد شاهی بخشیده میشود ، که نام وی مذکور نیست وشاید یـکی ا زکوشانیان بـاشد (کـتیبه هـا ی خروشتهی ستین کونو) نقل خطـی‌این کتیبه راویلسو ن در کتـا ب آریانا انتیکوا وبعداز آن کـونو درکتیبه های خروشتهی (۲ر۱۵۷)نشر نموده اند. ترجمهٔآن :«درسال۲۸دهم‌ماه اپی لایوس (۵)بنای یاد گـار ی درباغ شاهی (٦) دریك ستو پـابدست معمار سنگه میتـره (۷)

---

(1) Abhidharmakosa-Sastra (2) Bodhisattva
(3) Vinaya (4) HADD
(5) Apellaios

(٦)دراصل RAMNAMMI بود که آنرابه KING'S GROVE ترجمه کرده اندو لی نام باغ شا هی‌تاکنون در جلا لآباد مـو جـو د است.

(7) SANGHAMITRA

گـذاشته شد. این بنیاد برکت یادگار بودهی ستوا باد! جلو گیری ازفساد دهرمه (۱) درهرجا باد !آمادگی برای نروانای (۲) همگا ن باد ! واجر جزیل برای شاه باد .»(کتاب مذکور ۲ر۱۵۸) درین کتیبه تاریـخ ۱۰ ماه اپی لایوس یونانـیسال ۲۸ مساویست با ۲٤ نو مبـر ۱۵۵ م کهعصر کوشانیان بز ر گ‌باشد .

٤ـکتیبهٔ آرا: (۳)

بفاصله ده میل جنوب غر بی‌اتك‌نزدیك گذرگاه نیلاب بر کنار جنوبی دریای سند بعرض ۳۳ درجـه ٤٦دقیقه وطول ۷۲ درجه ۱۲ د قیقـه واقع است. کتیبهٔ سنگی آن ۲فت × ۸ انچ از طرف سر او رل ستیـن بهموزه لاهور اهدا شده (نمبر ۱ـ۱۳۳) مشتمل بر ٦ سطر خروشتهی عصر کوشانی ودارای تاریخ۲۵جیی‌شته (٤) سال ٤۱ = ۲٤ اپـر یل ۱٦۹م مضمون : «در عصر مهاراجهرا جاتیراجـه دیـوه پتـره کیسر ه کنیشکه پسر وجهشکه (۵)درسا ل ٤۱ وروز ۲۵ ماه جیی شته ، ایـن چاه‌ازطرف‌دشه‌وه‌هه‌ره‌خلیفه‌پشاوریان(٦)به افتخار مادر وپدر و ثـو اب خودش وهمسر وپسرش ، بـرا ی‌رفاه تمام مخلو قات کنده‌شد. (۷) دربنجا لقب رومی کیسره = قیصرونوشتن نام پـدر او را مشخـص میسازد ، که همان فو شکـهٔ (۸)مذکور در راجه تر نگینی کلهنـه است، که‌در کتیبهٔ سال ۵۱ خوا ت‌وردگ بعنوان مهاراجه (امپراتور) یاد میشود . (۹)

۵ـ کتیبهٔ مهر باجور :

درسنه ۱۸۸۹ م ازمیان کلی‌باجورشمال شر قی جلال‌آباد ، چندیـن سنگ نوشته بدست آمد که‌بر یکی‌ازآن به‌خط خروشتهی کلـمـات : سوتهیو دهمه‌سه (۱۰) نوشته‌شده‌وکلمهٔاول راهمان شاو(۱۱)زبان‌ساکه بمعنی (KING) دانسته اند = (شادرکتیبه‌های کوشانی) ولی نـام این حکمران بـلا شبهت یـو نـا نی‌است ، واز حکمرانان وادی کا بـل

---

(۱) عدالت ،تقوی ،راستی DHARMA

(۲) NIRVANA فنای مطلق‌درعالم خیر

(3) ARA (4) JYAISHTHA

(5) MAHARAJATIRAJA DEVAPUTRA KAISARA VAJH-ESHKA PUTRA KANISHKA

(6) Dashavhara'of the Peshawarian Scions

(7) S.K. 2/165 (8) Fushka

(9) S.K. 2/179 (10) Su-Theudamasa

(11) Shav

در عصری میزیسته ، که سلطـــه یونانیان باختر از طرف قبا یـــل سیتهی و کـوشا نـی خا تمـــه یافت .(۱)

٦ـ کتیبهٔ آبکردان مسی :

در سنهٔ ۱۹۲۰ م ظرف آبکر دان مسی ازقریه بیدادی (۲) ۱۲ میلی شمال غربی مانسیهره وا قـــع کناردریای سیران بدست آمد، که بموزهٔ پشاور اهدا شد و۹ انـــچ فرا خـی و۲،۷ ر طل وزن دارد وبرآن بـــه خط خروشتهی پیش ازدورهٔ کوشانی نوشته اند :

« ارمغان سنکهره کشیته (۲) به جماعت روحانیون چهارمقام (٤) در مملکت یوزه شما (٥) از معلما ن کاشیه پیه (٦) .»

شباهت کلمات این کتیبه را بـا برخی ازنوشته های تکسیلا وموز ۀ پشاور خاطر نشان کرده اند ، وفرقهٔ آموز گاران کاشیه پیه نیـــز ربطی با فرقه های مذهبی تکسیـــلادارد . (۷)

۷ـ کوزه قریهٔ بیماران جلال آباد:

این دیه درحدود هفت میلی شمال غرب جلال آباد واقع است و بیـن سنوات ۱۸٤۳ ـ ۳۷ مستر میسو ن نکلیسی درستو پـای بـزر گ و کوچك مرکز این قر یه حفـر یـات نمود، ودر اطاق یادگار مقدس آنجا کوزهٔ بزرگی که ازخاك روغنی ساخته شده بود، باخط خروشتهی یافت که درآن دانه های گوهر وسبحه وجعبهٔ طلایی مزین وچهارسکهٔ مسی ازیس (۸) بـــود وازآن استدلال میکنند کـــه این ظرف متعلق به عصر پیـش از ازیس وپیش از (حدود ۵۰ ق.م) نیست وبر مسکـو کـات آن بخـط خروشتهی نوشته اند:

« مهاراجه سه مهاتهسه دهره میکه مه راجه تیـره جه سه ایاسه»(۹)

ترجمهٔ کتیبهٔ او ل : «ارمغـــا ن نمیوه ر کشیته خلیفه موجه وتها(۱۰) بتقریب نیابت اوبطور یادگارحضرت (بودا) بافتخار همه بوداها »(۱۱)

---

(1) S.K.2/6
(2) Bedadi
(3) Sangharakshita
(4) Four Quarters
(5) Urasa
(6) Kasyapiya
(7) S.K. 2/88
(8) Azes
(9) Maharajasa Mahatasa Dhramikasa Rajatirajasa Ayasa

نام ایاز که درادبیات دری بشکل **اياس هم آمده ، آیاربطی بااین ایاس** شکل خرو شتهی از پس نخواهد داشت ؟ Ayasa

(10) Sivarakshita The Mujavat Scion
(11) S.K. 2/51

کتیبه سرپوش ظرف « شیـوه‌رکشیته خلیفهٔ مـوجه وت . بطو ر یادگار حضرت (بودا) » (۱) مخفـی‌نماید: کـه کلـمه موجه وت (۲) را نام قبیله یی پنداشته اند، که دراتهر واویدا مقارن اسمـای بلهیکـه وگندهاری شمال غرب هند مـذکوراست . (۳)

۸ـ کتیبهٔ سرپوش جعبه :

دربین آثار باستانی که مستـرمیسون از افغانستان فرستاده بود. سرپوش یك جعبهٔ بر نجی، نو شتهٔحروشتهی در دوسطر دارد ، کـه نظر محققان راجلب کرده‌است . و تاریخ آن مانند کتیبهٔ مانی کیـا له ۱۰ + ٤ + ٤ = ۱۸ نوشته شـده وترجمهٔ متن آن چنین است :

« درسال ۱۸ دهم‌ماه ارتی‌مسیوس (٤) یادگار شرامانه کوتمه(٥)در معبد نهاده شد. »

تاریخ دهم ماه ارتـی مسیو س‌سال ۱۸ مساویست با ۲۰ اپـریل ۱٤٦ م که‌عصر نوشتن این کتیبـه‌رابه اوایل دورهٔ کوشانیان بزر گ میرساند . (٦)

۹ـ کتیبهٔ امب :

دیوی (۷) قلعت کوچکی است‌درسرزمین امب دردامنه های شر قـی کوه مهابن که‌در آن آثار ابنیـهٔ قدیم‌موجود است وکتیبهٔ سنگی درانجـا بودکه به‌موزیم لا هور انتقال یافت. برسطـح ۹ × ٥ انچ آن سه سطـر نوشتهٔ خروشتهی دیده میشود . که‌حروف آن به‌عصر کنیشکاو کتیبـه سیمین تکسیـلا مشابـه است، وترجمهٔ مضمون خرو شتهی آن چنین است:

«درسال ۲۰۰ هشتم مـاه وا یشاکهه (۸) یـك آبـدان از مغـا ن ارجمند هیمه است (۹) .»

تاریـخ این کتیبه ۸ ماه وای‌شاکهه سال۲۰۰ مساویست با۲٤مارچ ۱۱٦ م . (۱۰)

۱۰ـ سنگ نبشتهٔفتح‌جنگ:

درسمت شرقی اتك برراه آ هن‌راولپندی وکو ها ت فتـح جنـگ واقعست که ٥میل درجنوب آن دیهی‌بنام ماهجیه (۱۱) در ۳۳ درجه و۲۹

---

(1) S. K. 2/52
(2) Mujavat
(3) S.K. 2/51
(4) Artemisios
(5) Sramana-Gotama
(6) S. K. 2/152
(7) Dewai
(8) Vaisakha
(8) Worthy Hima
(10) S.K. 2/104
(11) Mahjia

دقیقه شمالی و۷۲درجه و۳۹ د قیقه طول شرقی افتاده وازینجا سنگ نوشته خروشتهی در یك سطر کشف وبه‌موزه لاهور اهدا شد ه. است. خط خرو شتهی آن بدور ۀساکه می‌ماند.

ترجمۀآن :«درسال ٦٨ شانزدهم‌ماه پروشته پده (۱) ارمغان اصحاب ودهی تیره (۲)» ١٦ماه پرو شته‌پده سال ٦٨ مساویست با۱۸جولای سال ۱۷ ق،م (۳)

۱۱ـ کتیبه پایه مجسمه مکشوفه‌ز غزدهیری :

اشنغروادی شمال شرقی پشا و رکه بسیار آسیب دیده واکثر حرو ف آن از بین رفته است (٤) .

۱۲ـ کتیبۀ مجسمۀ اشنغر:

درفا صله ده‌میلی شمال شرقی‌پشاور در جاییکه دریای سوا ت و کابل باهم می‌آمیزد وشهر مشهورتاریخی پشکلاوه تی‌درین‌وادی بود، ویکی از مراکز مهم بودایی بشمارمیرفت ، درقریه راجر از تپۀخاکی مجسمه بودا باسه نفر بدست آمدکه‌در معبد هندوان آنجا نهاده شد ودرسنه ۱۸۸۳ کتیبۀ خرو شتهی‌پایین مجسمه را دیدند ، که فقط تاریخ آنرا چنین نوشته اند «درسال ۳۸٤ پنجم ماه‌پروشته‌پده» که این‌تاریخ مساویست با ۷ جون ۳۰۰م. (٥)

۱۳ـ کتیبه های جمال گرهی:

جمال گرهی دیهی است دردامنۀجنوبی کوهپایه پاجا که از مر دان شمالا هشت میل فاصله دارد ودر۳٤ درجه ۲۰ دقیقه شما لی و۷۲ درجه و٥ دقیقه طول شرقی وا قع‌است درینجا کتیبه های متعد د خرو شتهی راهم یافته اند که‌از آن‌جمله است :

الف : سنگ نوشتۀاول‌ماه‌اشوه‌یوج (٦) سال ۳٥۹ = ۲٤ ا گست ۲۷٥ م در بارۀ تأسیس یك‌دارالمساکین دینی درین باغ (بیشه) از طرف شر اوکه پوته که (۷) برای‌متابعان یوپیلیا که(۸)

ب: کتیبه پایین یك مجسمه بی تاریخ ،ارمغان مادروهمسرواسشته به ثواب تمام مخلوقات و ثواب‌وصحت آقا. (۹)

ج: کتیبۀ هالۀ یك مجسمه که‌برآن « وقف سفا » (۱۰) نو شته اند. (۱۱)

---

(1) Praushthpada
(2) Vadhitira
(3) S.K. 2/22
(4) S.K. 2/123
(5) S.K. 2/119
(6) Asvayauj
(7) Sravakapotaka
(8) Uddiliaka
(9) S.K. 2/114
(10) Sapha
(11) S.K. 2/114

د: کتیبهٔ بنیاد یك ستون : «یك‌منار ارمغان بودا ورمه » (۱)
ه : نوشته بریك چراغ سنگی که‌در حفریات ۱۹۲۱ م کشف شده وفقط «درستو په ایله» (۲) بر آن‌خوانده میشود .(۳)
و: سنگ نو شتهٔ مکشوف ۱۹۱۲م که‌برآن نوشته اند: ارمغان بود- هاره کشیته(٤)»(٥)

١٤ـ سنگ نوشته قلعه‌سنگ:

دامنه کوه مهابن مربوط خود. وخیل مرز قبیله یوسفزایی که د ر موزهٔ لا هور است (نمبر ۱، ٥٩)مضمون آن : «درسنه ۱۰۰ متابعا ن پی‌په له کهه (٦)چاهی ساختند .خوانش عدد صد مشکو کست و سال صدم = ١٦ـ١٧م است (٧)

١٥ـ سنگ نوشته کالدره :

نزدیك درگئی جنو ب‌کوتل ملـه کند درسوات که اکنون درموز ه لاهور است۲۷ × ۹ انـچ . تاریخ‌این کتیبه ۲۰ ماه شراونه (۸)سال ۱۱۳ = ٥ جولایی ۲۹م است .

مضمون آن :«این حوض ازطرف‌تهایدوره پسر داتیا (۹) برای استفاده تمام مخلوقات درسا ل۱۱۳بیستم ماه شر وانه ساخته‌شد. »

قراریکه تحقیق کرده اند نـا موقف کنندهٔ این حوض تهاید و ر ه یکصورت مصحف تهیودوروس(۱۰)یونانیست که‌بریك کتیبهٔ ظـر ف سوات میرید رخ تهیو دوره(۱۱)آمده ، وشاید این تهاید وره کالدره ازاخلاف میرید رخ باشد. (۱۲)

١٦ـ کتیبه هفت حر فی‌کانیزه:

دهیری واقع عمر زیی چار سده پشاور (پشاور موزیم)(۱۳)

۱۷ـ کتیبه بنای حو ضی د رکرنال هفت میلی جمنا :

(موزه لاهور) ازطر ف کر یسه‌کوی (١٤)

---

(1) Buddhauarma
(2) Aida
(3) S.K. 2/116
(4) Buddharakshita
(5) S.K. 2/116
(6) Pipalakha
(7) S.K.2/52
(8) Saravana
(9) Datiaputra-Thaidora
(10) Theodoros
(11) Meridarkh Theudora
(12) S.K. 2/65
(13) S.K. 2,172
(14) S.K. 2,179 Krisakavi

۱۸ـ کتیبهٔ کومره‌هار(۱)پتنه:

(هند) مکشوف ۱۹۱٤ که آنـرادورترین کتیبه خروشنهی بیرو ن از منطقه نفـوذ ایـن رسـم الخطشمرده اند «کـارسنـگـه د ا مه کوتهومه » (۲)

۱۹ـ کتیبهٔ صندو قچهٔ کورم:

وادی کورم درجنوب سپین غـربرخط مرز ی شرقی افغانستانواقع وچون گذرگاه فاتحان وکاروانها یهندبطرف زابل و کـابل بـو د ، همواره در تا ریخ اهمیتـی بسـزاداشت ، واین صندو قچهٔ مسـی دارای شکل ستو پاست که ٤سطرکتیبه بردورادور خـو د دارد، و یکیاز نوشته‌های مفصل خرو شتهیاست بدین مضمون :

«درسال ۲۰ وبیستم ماه اوهدونه‌که (۳) شویده ورمه پسریاشه (٤) بنای یادگار حضرت سا کیا مو نیرا درین باغ خودش در نیو ویهاره، به موافقت معلمان سر واستیوا ده(٥) دریك ستوپه برای ثواب تمام مخلو قات نهاد. آنحضر ت گفتـه بود: دردوام‌جهل به‌آیین،درپندا شت آیین اساسی (٦) (تصور مـادیات)درادراك نام وپیکر درنام وپیکرشش وسیله (۷) درتماس ایـن شش‌وسیله (بامحسو سات) در عـلا قه بااحساس ـ درتشنگی ا حسا سی(اشتها بمادیات) ـ درتشنگیولع‌ـ درحرص‌حیات‌درزایمان زند گانی ـدرپیری ـ مـر گ ـ مصیـبت ـ پراگندگی ـدردـ افسردگیونومیدی. چنین است‌اصل‌مجموعهٔرنج‌برای‌تمام موجودات.

واین پره تیت یا سه موت پاده(۸) ازطرف ماهی فه تیه (۹) بـه تعظیم همه مخلوقات نوشته شد .»درین کتیبه ماه اوه دونه که ،عبارت ازماه یونانی اودو نایوس (۱۰)است‌که‌مطابق‌باشد با۲جنوری ۱٤۸م(۱۱)

---

(1) Kumrahar (2) Sanghadasa Kauthuma. S.K. 2,178
(3) Avadunaka (4) Svedauarma-yasa Putra
(5) Sarvastivada (6) Sanskaras
(۷) مراد پنج حس و عقل‌است.
(8) Pratityasamutpada. (9) Mahi Phatia
(10) Audunaios (9) S.K. 2,152

۲۰ـ نوشته بر هانه یك مجسمهٔبودا در موزهٔ لاهور«هدیهٔ بو سه ورمن »(۱)

۲۱ـ نوشته بریك تختهٔموز یـمِلاهور (..... سنسکـاره (۲))

۲۲ـ پنج سنگ نوشتهٔ لو ریان‌ننگی سوات‌سفلی نزدیك قریهٔپیلاله که‌درسنه ۱۸۹٦م کشف ودر موزهٔکلکته محفوظ اند:

نوشتهٔ یك سنگ : درسال۳۱۸بیست وهفتم پروشتپه پده(۳)تحفهٔ بودها گوشه (٤) پیر وسنگهاورمه(٥)(مطابق ۲۷ اگست۲۷٥م) (٦)

نوشته دیگر : تحفهٔ بودها ور مه(۷) درستوپهٔ کهنده ونه (۸)

نوشته دیگر : تحفهٔبود هامیترا(۹) پیر وبودهار کشیته (۱۰)

نوشته دیگر : تحفهٔ اکشه ییکه(۱۱) پیر وشرمه نه سد هرمه زه نه (۱۲)

نوشتهٔ د یگر : تحفهٔ سینهـــامیتره (۱۳) پیرو سی هی لیکه(۱٤)

۲۳ـ کتیبهٔمایره (۱٥) نام یـك‌قریه در کو هپایه نمك ضلع جیلم (پنجاب) در صد میلی جـنـو بِ‌تکسیلا سال ٥۸ = ۲۷ ق، م(۱٦)

۲٤ـ کتیبهٔ ممانی دهیری (۱۷)درچار سدهٔ شمال شرقـی پشاو ر که‌درهمان پشکلا وتی تاریخی واقع‌است (نمبر ٥۱ موزهٔ پشاور)تاریخ این کتیبه ٥ماه مارگه شیراس(۱۸)سال ۸٥ = اول نـومـبر ۲۱٦ م است‌که‌بریك مجسمهٔ بو دا چنیـن‌نوشته اند:

«درسال ۸٥ پنجم ماه مار گـــه‌شیراس این تحفهٔ دینی از طـر ف شرمه نه دهرمه پری یه (۱۹)باعزاز... وآموزگار اوبودهه پری یه (۲۰) وبرای صحت بخشی مریدان او . »(۲۱)

۲٥ـمانی کیاله (۲۲) مجموعـهٔخرابه های قدیم بین حسن ابدا ل

---

(1) S.K. 2/115 - Bosavarman (2) S.K. 2/131 Sanskara

(3) Praushthapada (4) Buddha Ghosha (5) Sangha Varma

(6) S.K. 2/107 (7) Buddha Varma (8) S.K. 2/108 Khandavana

(9) Buddha Mitra (10) S.K. 2/109 Buddha Rakshita

(11) Akshayika (12) S.K. 2/110. 'Sramana-Saddh armarata

(13) Sinha Mitra (14) S.K. 2/110. Sihilika (15) Maira

(16) S.K. 2/11 (17) Mamane Dheri (18) Margasiras

(19) Sramana Dharmapriya (20) Buddha Priya (21) S.K. 2/172
(22) Mani Kiala

وجیلم در۳۳ درجه و۲۷ د قیـــقه‌شمالی و۷۳ درجه و۱۷ دقیقه‌شرقی واقعست ودرینجا کـتیبه هـــا ی‌ذیل کشف شده :

الف: ظرف حفظ خاکستر (بطور کلدان) که‌بیرونی آن مسی بود ، ودران ظرف نقره جای داشت ودرداخل آن ظرف طلایی خا کستربود، وبریك سنگ چنین نوشته دارد ،که هفت سطر دربین ودو سطـــر بدست راست وسه سطر بد ست‌چپ آنست مور خ سال ۱۸ بیستم کارتیکه = ۹ اکتوبر۱٤٥م.

«درسال ۱۸ ر وز بیستم مـــاه‌کارتیکه (۱) در عصـــر شا هـــی مهاراجه کنیشکه جنرال لله (۲) ازنژاد کوشانه و آمر اوقاف کشتره‌په ویشپاسی (۳) وقف کننده درویهاره‌خودش ، که‌یادگار های متعـــد د حضرت بودا را باسه نفر ذ یـــل‌می‌سازد : ویشپاسیه وخوده‌چه(٤) وبـوزیتـه (٥) معمار و یهـاره‌وتمام جمعیت را همان . ثواب ایـن بنای خیر با بودا ها وشراو کـه‌ها(٦)به‌برادرم سوره بـودهـی (۷) وبوزیته معمار ترمیم کننده رسید ه‌باد. »(۸)

---

(1) Karttika (2) Lala

(۳) Kshatrapa-Vespasi ویشپاسی نام کشتـــراپ وحکمران است .

(٤) Khudacha این‌کلمه درکتیبهٔ موزهٔ پشاور سال ۱٦۸م خوده چیه است‌که‌شاید نام‌جایی‌باشد، وهم این‌کلمه‌را اصل قدیم خواجه میتـــوا ن پنداشت که‌درپهلوی خواتای چـك‌بود تصغیر خواتای = خدای‌وکو ه خواجه درسیستان نزد زردشتیـــان‌مقدس‌است وخواجه در فارسی بـــه معنی رئیس ومعظم وحاکم وکد خدابودکه معرب آن خواجاست (حواشی برهان ۷۷۹) درکتیبه بغلان کلمـــه‌خوادی Xoade دوبار آمده که‌آنرا معادل Outokrator وخدیو دانسته اند ودرانجا بمعنـــی بادشاه وامپراتور است ، وخودوه‌به‌که Khuduwayaka نام‌یکی از کابلشاهـــان بـــو د(مادر زبان دری ۸٦ ر ۱۳٥) پـس خوادی (بغلان)خوده‌چیه(خروشتهی)خو تای چك (پهلوی) خـو ا جـه (مستعمل کنونی) بایدباهم ربطـی‌داشته باشند.

(5) Burita
(6) Sravakas
(7) Svarabuddhi
(8) S.K. 2/150

درمانی کیاله کتیبه های مختصردیگری هم بدست آمده، که از آنجمله برمیزك سیمین «تحفه گومنه (۱) معمار » وبریك جعبه مفرغی موزهٔ برتانیه «تحفه کاپیشا (۲) کشتر په پسر گره نهو هر یه که » (۳) نوشته شده‌است .(٤)

۲٦ـ کتیبهٔ تختهٔ سنگی مانسیهره واقع شمال ایبت آباد، که‌در انجا کتیبه فرامین اشو کا هم‌بر کوه بچه یی‌موجوداست . این تخته سنگ دوپار چه دارد وبموزه کلکته‌در ۱۸۹۸ م انتقال یافته که‌در سال ٦۸ = ۱۷ـ۱٦ق.م نوشته‌اند، و ده‌سطر است . چون آسیب زیاد دیده مضمون آن مبهم است : «درسا ل٦۸... قوت شاهی (؟)بحکم فرمان.. برای هشت سال لغو گردید ....» (٥)

۲۷ـ کتیبهٔ مار گوس(٦) واقع‌سوابی دومیلی دریای سند درسا ل ۱۱۷(؟) = حدود ۳۳ یا ۲۳ق،م‌دربارهٔ تاریخ یك‌چاه . (۷)

۲۸ـ کتیبه بر شکل یك فیل‌کنده برسنگ ، درموزه متو را ی هند که‌بران نوشته اند « یا دگاراستخوان گردن آنحضرت »(۸)

۲۹ـ نوشته های ستون سرشیردار متو راکه (۱٦)سطر درپارچه ـ های متعدداردوبسط خط خروشتهی‌راتا اواسط هند میرساند (۹) این کتیبه درتاریخ هند وساکه هاخیلی مهم است زیرا آنرا بامر ملکه بزرگ ایاسیه که‌مو یی (۱۰) بنت‌یووه راجه خره وسته (۱۱) همسر مهاکشتر په‌رجوله (۱۲) ومادرنده دباکه (۱۳) نوشته اند . و را جع به‌وقف معبد و تصد یق مو قعیت‌های رسمی رجال وافرادخاندانهای مقتدران عصر است واین رجو له‌رایکی ازحکمرانان ساکه در اوا یل قرن اول میلادی دانسته اند .(۱٤)

---

(1) Gomana
(2) Ka'pisa'
(3) G (R) Ana Vhrayaka
(4) S.K. 2/151
(5) S.K. 2/20
(6) Margus
(7) S.K. 2/66
(8) S.K. 2/50
(9) S.K. 2/48
(10) Ayasiakamuie
(11) Yuva Raja Kharaosta
(12) Rajula
(13) Nada Diaka
(14) S.K. 2/34

۳۰ـ کتیبه چند حرفی میر زیارت‌درشهر ناپرسان اشنغر شمال‌شرقی پشاور وکتیبه موزه لا هور ازهمین‌شهر ناپرسان برپایه یك بود هی ستوادر دو سطر راجـع به و قـف‌برای سلامتی بودهه ورمه (۱)

۳۱ـ کتیبه تخته سنگ مـو زه‌لاهـور کـه ازکوه بنج (۲)سلسله مهابن مجاری د ریای سند علیـــابدست آمده وبسال۱۰۲ = ۱۸ـ۱۹م تاریـخ ساختن یك چاه‌است (۳)

۳۱ـ کتیبه تخته سنگ مـو زهٔلاهور که‌از موچای‌اراضی یوسفزایی شرقی پشاور بدست آمده ودرسال۸۱ = ٤ـ۳ ق،م درساختن چـا هـی از طرف تبعهٔ وشی شوگـه (٤)نوشته شده است . (٥)

۳۳ـ کتیبهٔ سنگی نـاو گـــرام‌واقع خود وخیل شمال شرقی‌دریای سند علیا در موزه لاهور در بـــاره‌یك وقفیه دریك سطر .

۳٤ـ کتیبهٔ ۳ کلمه مکشوف ا زنو شهرهٔ شرقی پشاور بریك پایهٔ مجسمه که دران کلمه کریده (٦)به معنـی سا ختـه و بنـا آمد ه است. (۷)

۳٥ـ کتیبهٔ دوسطری سنگی که‌از پاجا بین جمالگرهی وتخت باهی شمال شرقی پشاور بدست آ مـده‌ودر موزه لاهور است . وتاریـــخ آن‌سال ۱۱۱ روز پانزدهم‌شراونـه‌مساویست بـا ۲۳ جـون ۲۷ م و مضمون آن چنین است: درسـا ل۱۱۱ روز پانزد هم ماه شراونه (۸) این چاه ازطرف سنگه میثـره (۹)پسر آننده (۱۰) به‌تعـظیـم مادر و پدرش برای فایده وخوشی تـما مخلوقات ساخته شد (۱۱)

۳٦ـ سه‌سطر نوشته بر پار چه‌های ظروف مـوزهٔ پشاور کـه ا ز پاتود هیری پشاور بدست آمد وهمه راجـع به‌وقف و ایصال ثواب آن به‌اشخاص است . (۱۲)

۷ـ کتیبهٔ سالم پور پنجتار: دردامنـه ها ی مهابـن که در ۷۳درجه و۳۱ دقیقه شرقی و ۳٤ درجه و۱٤دقیقه شمالی واقع است . نوشتـه

---

(1) S.K. 2/124
(2) Banj
(3) S.K. 2/57
(4) Vashi suga
(5) S.K. 2/30
(6) Karide
(7) S.K. 2/134
(8) Sravana
(9) Sanghamitra
(10) Ananda
(11) S.K. 2/65
(12) S.K. 2/122

سنگی سال ۱۲۲ـ اول ماه شرا وپه = ۷ جون ۳۸ م عهد سا که بمضمون ذیل بدست آمده .

«درسال ۱۲۲ اول ماه شراوپـه درعهد کوشانه مهاراجه سر ز میـن شرقی کسوه (۱) ازطرف مویکـه(۲) خلف اورو موجه (۳) منطقـه فرخنده گردید . ودرانجا دو با غاز طرف من وقف شد. بااین اقدام قابل تمجید ... منبـع جا ویدا ن‌خیر . (٤)

۳۸ـ بریك پارچهٔ عقیق کـه درپاریس است باتصو یر یك شخص ایستاده دارای دستار و لبـا س‌برزو وپیراهن درشت کلمهٔ پونیه‌ـ مته (٥) نوشته شده است و آنـراازعهد یونانیان بـاختـر دا نسته اند (٦)

۳۹ـ کتیبهٔ سنگی پاتهیا ر واقع‌یك میلی کانگرا (پنجـاب) در د و سطر که خا ر ج از منطقهٔ نفـوذخروشتهی است وبران نوشته اند : تالاب راتهی تره (۷)

٤۰ـ کتیبهٔ برتخته سنگی که ازخود وخیل غربی مهابن در دوسطر بدست آمده : «متولی ویهاره ...این‌ستوپه را ساخت . » (۸)

٤۱ـ کتیبهٔ سنگ کو چك‌مو زهٔ‌پشاور در یك سطر از عهد قـدیم ساکه : که‌ره ویـد (سا خـتـهٔ)مایتر یه »(۹)

٤۲ ـ کتیبهٔ دوسطـری پشاو زموزیم ازعهد قدیم ساکه ، کـه از خود وخیل غـــر بی مهـا بن یافته‌شده :

«بنای یاد گار بهگه وت (۱۰)...وقف » (۱۱)

٤۳ـ کتیبهٔ بریك سنگ بنـا درپشاور موزیم نمبر ٥ که چند حر ف دارد از عهد قدیم ساکه (۱۲)

٤٤ـ کتیبهٔ سنگ کو چك موزه‌پشارو نمبر ۷ دارای چند حر ف ازعهد قدیم ساکه . (۱۳)

٤٥ـ کتیبهٔ بریك هیکل حجا ری‌شده دو پهلوان درموزهٔ پشاور که

---

(1) Kasua
(2) Moika
(3) Urumuja
(4) S.K. 2/70
(5) Punyamata
(6) S.K. 2/7
(7) Rathitara, S.K. 2/178
(8) S.K. 2/12
(9) S.K. 2/133 Karavide maitreya
(10) Bhagavat
(11) S.K. 2/128
(12) S.K. 2/133
(13) S.K. 2/133

پران فقط نام میناندره (۱) نوشته‌که‌شکل خروشتهی نام یونا نـــی میناندروس (۲) باشـــد. از عهـــدقدیم ساکه . (۳)

٤٦ـ بریك پایهٔ مجسمه سنگی‌که‌در کلب افسران پشاور بـــو د دریك سطر مربوط به عهد قـــد یم‌ساکه نوشته شده : وقف دیپانکه ره (٤) ساختهٔ تاکهتیدره (٥)

٤٧ ـ کتیبهٔ سنگی موزه پشاورنمبر ۲۰ (عهد قدیم ساکه) کـه تاریخ خروشتهی آن‌مساویست‌با ۲٤اپریل ۸٤م .«درسال ۱٦۸ پانزدهم مـاه جـیای ششـــهه (٦) ایـن چاه‌بطور وقف بهمت تره‌وه‌شه‌کوره(۷) مربوط خـوده چه ویهاره کـــند ه‌شد. (۷)

درینجا کلمهٔ خوده چه بامقایسه‌کتیبه مانی کیاله در خور تـو جه است .

٤۸ـ کتیبه‌نمبر۲۱ موزهٔ پشـاو ربرسنگی (۱٦ × ۹ × ٦ انچ) کـــه درسنه ۱۹۱٦ م ازطرف اورل‌ستین‌به‌موزه داده شده وبه‌عهد کوشانیان متعلـق است . درین کتیبه نـــام‌مهاراجه وتاریـخ آن ساییده شـــده وخوانده نمیشود ودربارهٔ کنـــد نچاهی است ازطرف برهمن واسو- دیوه (۹) پسراینده‌دیوه (۱۰)ساکن‌اوبهاره (۱۱)

٤۹ـ کتیبه نمـبر ۳٤۷ مـوز ۀپشاور بریك هیکل حجاری شـــده بودهی ستوه نشسته که تختـــــه‌نوشتن در دامن دارد وبران چنیـــن نوشته‌اند : «درگیتی که نوشتنیـی‌های خدایان ومرد مان‌آنجاست ».

این کتیبه به‌عهدقدیم‌ساکه‌متعلق‌است (۱۲)

٥۰ـ کتیبه راول نزدیك متهوره‌برکنار شرقی جمناکه در مـــوز ه متهوره موجود است دارای چهـارسطر متعلـق به‌عصر کوشا نیـان سال ٤۱ = ۱٦۸ م (۱۳)

٥۱ـ کتیبهٔ سد و واقع کنـــار شرقی دریای پنجکوره در غـر ب کوتل کتگله (۱٤) برراه سوات‌بریك‌خرسنگ کوهی در چهار سطـر که خوانش آن کاملا صورت نگـــرفته‌است (۱٥)

---

(1) Minandra
(2) Menandros
(3) S.K. 2/134
(4) Dipankara
(5) Takhtidra
(6) Jyaishtha
(7) Travasakura
(8) S.K. 2/79
(9) Brahman-Vasudeva
(10) Indra Deva
(11) S.K. 2/157 Obhara
(12) S.K. 2/129
(13) S.K. 2/129
(14) Katgala
(15) S.K. 2/9

۵۲ـ چند پارچه ظروف گلی‌شهربهلول(۱) شمال شرقی پشاور که دارای حروف وکلمات خروشتهی‌است‌ولی به‌تحقیق خو انده نشده متعلق به‌عصر قدیم ساکه(۲)

۵۳ـکتیبهٔ شاه داور (۳)، وا قع‌وادی اگرور ضلع هزاره ، ۳٤ درجه ۳۰ دقیقه شمالی و۷۳ در جه٤دقیقه شرقی ، بریك خر سنگ کوهی . متعلق عصر قدیم سا کهوسال ٦۰ = ۲۵ـ۲٤ق،م :

«از راجن دامیجه ده (٤)در سال٦۰ ساکه ، بابهاوو (۵) وپدراوولهٔ وردهه (٦) برای ثواب پسرش‌میتره‌وردهنه (۷) ... بر همن . و مادر وبرادرش .(۸)

٥٤ درشاه داور کتیبه د یگربسیار آسیب دیده هم در ۵سطر موجوداست متعلق به عصر قد یم‌ساکه درعصر ازیس (۹) در بارهٔ وقف یك شخص متمول مشهورشیوه رکس کیته (۱۰)نوشته شده واملای نام ازیس درخرو شتهی‌ایاسه (۱۱) است‌وبدو خط یونانی وخرو شتهی مسکو کات سیمین‌اوهم یافته اند . که‌زمان این کتیبه بین ۸۰ـ۱۰۲ ساکه باشد .(حدود٦٤م) (۱۲) .

۵۵ـ کتیبه های صندو قچهٔ‌کنشکا : درشاهجی ډهیری بیرو ن دروازهٔ گنج شهر پشاور . د ر سنه ۱۹۰۹م د رجای ستو پهٔ بزرگ کنشکا که زایران چینی‌ذکر کرده‌اند ، بقایای یك ستو په بزرگ ازخاك براورده شده ، که‌دربین آن جعبهٔ منقش مسی به‌بلندی ٤ـانچ وقطر ۵ انچ باسر پو ش‌محکمی موجود بود، و هیکل های بودای نشسته هم دارد ، وهیکل کنشکا بین ار با ب انوا ع مهر وماه واقع است وبرسر پو ش‌جعبه اشکال بودا ـبرهما ـایندره (۱۳) دیده میشود ، ودربین ایـن‌جعبه برخی ازیاد گار های بو دا محفوظ بود، که‌آنرا لاردکرزن (۱٤)وایسرای ډهم هند به بودا ئیان بر ما داد ، تا آنرا درمعبد (منلای) (۱۵)

---

(1) Shahr-i-Bahlol
(2) S.K. 2/122
(3) Shahdaur
(4) Rajan Damijada
(5) Bhadu
(6) Valavardha
(7) Mitravardhana
(8) S.K. 2/16
(9) Azes
(10) Sivarakskita
(11) Ayasa
(12) S.K. 2/17
(13) Buddha-Brahma-indra
(14) Lord Curzon
(15) Mandlay

گذاشتند . (۱)

تعیین سال اول ا یـن کتیبـــه(مطابق ۱۲۸ م) مشکو کست ودر ذکر نام کنیشکا نیز مرادکنیشکای‌اول نباشد، بلکه کنیشکای د و م مذکور در کتیبه آرا خواهد بـود،که مور خ است بسال ٤١ (١٦٩م) وبالاخر تاریخ این کتیبه وجعبه را بین سنه ۷۸ـ۳۲۵ م تعیین کرده اند، وروزن فیلد باجان مارشل هم‌عقیده است که همان حـدود سال ٤١ باشد (۲). درین کتیبه نام‌اگی‌شـله (۳) راهم ما خوذ از اگـــی سیلوس (٤) یونانی پنـداشته واورایك هنرمند یونانی گفته بودند ، ولی بعد از ستین کونو این عقیدهٔازطرف (بورو) (٥) ردگردیدو گفت که‌این نام بااگی سالا(٦) زبـــا نبالی شبیه است که در خرو شتهی وبرهمی هم آمده است. بوروایـــن‌کلمه را لقب ماموری شمرده است که‌بکار تعمیر ویهاره مامور بـــودوبنابرین این بنا وجعبه تقد یمـــی کدام امپراتوری نیست ، بلکه مانندسایر کتیبه های متهوره تنها بـــه عصر شهزادگان کوشانی ر بـــطدارد (۷) .

ترجمهٔ مضمون کتیبه : درسا لاول (؟) کنیشکادر شهر اما ... این وقف دینی باقصر ... ضمیمه‌شد. دران خـیر وسعـادت همـــه مخلوقات باد ! معمار آنْ بنده اگی‌شله در ویهاره کنیشکادر سنگارامهٔ مها سینه (۸) بموافقت معلم سره‌واستیوادین . (۹)

همچنین درین تپهٔ شاهی متصل‌پشاور پارچه های خشتی زیـا دی بدست آمده ، که‌بـران کلـما ت وحروف خروشتهی منقوش ودر موزهٔ پشاور محفوظند .

٥٦ـ کتیبه شکردرهٔ کیمبل پورماورای اتك ، در موزهٔ لا هـــو ر متعلق به عهد کنیشـکا ، دارا یچهار سطر نوشته ویك شکل خرو یك گلدانْ که تاریـخ خرو شتهـی‌آن مطابق است با ۲۷ جـــو لا ی ١٦٨ م .

---

(۱)پشاور ،تالیفْ جعفر ۲۲

(۲) آرت خاندان کوشان ۲٦۰

(3) Agisala

(4) Agesilaos

(5) Burow

(6) Aggisala

(۷) آرت کوشان ۲٥۹

(8) Mahasena's Sangharama

(9) S.K. 2/137

«درسال ٤٠ روز٢٠ماه‌پراوشتهه‌پده این چاه در معبـر شا لا (١) بطور تحفهٔ اصحاب درو نی په‌نره(٢) »

٥٧ ـ کتیبه مهر مسی یـکی ا زکشترپه های دورهٔ قدیم ساکه د ر وادی هزاره تا چیناب بنام شیـوه‌سینه کشتر په شهر ابهی سا ره پرسته (٣)

٥٨ـ کتیبه سکاره دهیری (تپهٔزغال) درهشت میلی شمال چا ر ـ سده پشاور بریـك مجسمه مـوزهٔلاهور مور خ١٠ می ٣١٥م : در دو سطر « درسال چارصدم یك کـــم(٣٩٩) روز ٢٢ ماه آشاد ه (٤). درجنت(روزدهم) او(زن)باد ! مـن نگهداری اطفال رامیخواهم . »(٥)

ستین کونو عقیده دارد که اصل‌این کتیبه یك نوع منظومه (٦) است که هر مصراع آن ٦ + ٤ + ٣سلابیـل دارد ، و بـنا بر یـن در تاریـخ اوزان عرو ضـی ا همیتـی‌خواهد داشت .

٥٩ـ کتیبه سوی ویهـار (٧)در١٦میلی شمال غرب بهـاو لپـو ر بریك تختهٔ مسی دارای چهـــا رونیم سطر که تا ریـخ خرو شتهـی آن مقارنست با٧ جون ١٣٩م: «درزمان شاهی مهاراجه دیوه پـتر ه کنشکا در سال ١١ روز ١٨ مـاه‌دایسیوس (٨) هنگامیکه را هـــب ناگه‌دته (٩) مبلغ دستورو مـر یدمبلغ دمترا ته (١٠) مرید مریدا ن مبلغ بهاوه (١١) درینجا درد منـه(١٢) سکونت نمود، پس متو لـی ویهاره زاهد بلا نندی (١٣)ومادرش‌کدبانو بله جیا (١٤) علاوه بربنای این مسکن دیوار دورا دور آنـراهم‌بعداً ساخت. برای همه مخلوقـا ت وسیلهٔ خیر وخوشی باد! (١٥)

٦٠ـ کتیبهٔ ظرف خاك رو غنـی‌که‌ازسوات بدست آمده وبه یکـــی

---

(1) Sala
(2) S.K. 2/160. Dronipadra
(3) Sivasena, the Kshatrapa of Abhisaraparastha. S.K. 2/103
(4) Ashadha
(5) S.K. 2/127
(6) Doha
(7) Sui-Vihar
(8) Daisios
(9) Magadatta
(10) Damatrata
(11) Bhava
(12) Damana
(13) Balanandi
(14) Balajaya
(15) S.K. 2/141

از حکمرانان یونانی منسوب و ترجمه کتیبهٔ دوزادور ظرف چنین است: «ازتهیو دو روس میریدر خ(۱) این یادگار های حضرت ساکیا مونی بمقصد محافظت همه‌مردمان بناشد . »(۲)

کلمه میرید ر خ درین کتیبه‌یك لقب یونانی میرید رکو س (۳) دوره یونانیان وورومن است که‌معنی‌آن حکمران یك ناحیه است واو در کابل یااراکو ز یا یاگندهاراماموریت‌داشته است . (٤)

٦١ ـ کتیبهٔ تجهٔ ضلع‌پشاور که‌شر ح وتصویر آ ن بد ست نیامده (٥).

٦٢ـ کتیبه های تخت با هی‌که‌دارای آثار یك شهر بز ر گ قدیم است و یك کتیبه ازانجابدست آمده دارای ٦ سطر وتاریخ خروشتهی آن مطابق است با ۱۰مارچ ۱۹م : «درسال ۲٦ شا هی مهاراجه گود وهره (٦) سال ۱۰۳روز اول ماه ویشا کهه (۷) این معبد وقف دینی بله سه می (۸)منجی وپسر ودختر اوست به‌تعظیم میره (۹) منجی وشهزا ده کپه(۱۰) به‌تعظیم مادر و پدر .»(۱۱)

کتیبه دیگر تخت باهی در موزهٔپشاور است که‌بران (تحفهٔ هو زه شده » (۱۲) نوشته شده و نیزیك پارچه ظرف سیاه از تخت‌باهی درموزه پشاور افتاده که چندکلمهٔخروشتهی دارد (۱۳)

٦۳ـ کتیبه های خرو شتهی‌تکسیلا:

این شهر تا ریخی به آ ثارمکشوفه وبقایای یك شهر عظیم شهرت دارد ومرکز بزرگ‌فر هنگ‌ومدنیت دور های متعدد مو ریا ـ یونانیان باختر ـ وکوشانیان تاحلول اسلام بود. ازین جا در حفریات این شهر کتیبه ها ی‌متعدد کو چك وبزرگ برا مده است :

۱ـ کتیبه دوسطری و قفیه دهرم‌داسه (۱٤) بریك چراغ. (۱٥)

۲ـ کتیبه یك پارچه پشمی دریك‌سطر که‌به تعظیم اقارب و هم خونان و متعلقین شخصی نو شته‌شده . (۱٦)

---

(1) Theodoros Meridarkh
(2) S.K. 2/4
(3) Meridarkus
(4) S.K. 2/2
(5) S.K. 2/173
(6) Guduvhara
(7) Vaisakha
(8) Balasami
(9) Mira
(10) Kapa
(11) S.K. 2/62
(12) Horashada
(13) S.K. 2/63
(14) Dharmadasa
(15) S.K. 2/90
(16) S.K. 2/91

۳ـ کتیبهٔ یك‌پارچه سنگ دریك سطر: «میترا(۱)زوجهٔ ایندره‌سینه(۲)
٤ـ کتیبهٔ یك پا رچه پشمـــی‌دریك سطر: اززوجه‌ایندره‌سینه .
٥ـ یك‌یك حـر ف بر یـك یك‌پارچه .
٦ـ کتیبهٔ تخته زرین تکسیـلا که‌ازسرکپ پیداشده ، درسه سطـر متعلق به‌دوره ساکه تاکوشانـیان ،که آنرا یك منظومه دارای ۷۰ + ٦ سلابیل شمرده اند: «شیرا(۳) یك‌یاد گار آنحضرت رابرای شادمانی مادر وپدر خود وقف‌کرد »(٤) .
۷ـ کتیبه بریك ظرف گلی‌موزهٔ‌پشاور که از تکسیلا برامده :«این ستوپه ازطرف سی‌هاره کشیته(٥)برادران ، به‌تعظیم بو دا هـــا در تکشه شیلا بنانهاده شد. (٦)
۸ـ کتیبه های متعددی ازبقایای‌معبد جاولیا (۷) تکسیلا بر آ مـده واین معبد از قرن سوم تا پنـجم‌آبادبود. عدد این کتیـبه هـــا ی کوچك که‌نامهای وقف کنندگـــان‌یادگار ها وتحفه هـــا ی‌بو دا یی بران نوشته شده به (۱٤) پار چه‌میرسد مربوط به عصر قـد یـــم ساکه (۸)
۹ـ کتیبه های کو چك بر چیـزهای مختلف کـه ازسر کـپ (۹) تکسیلا بدست آمده ومربوط بـــه‌عصر قدیم ساکه است عددآن بـــه ۲۱ میرسد ، که از آنجمله بریکی‌هـمان نـام تـهـیو د وروس بـن تهواره (۱۰) نوشته ، که این نا م‌یونانی در کتیبه سوات وکالدره هم آمده است وبرچند کتیبه د یگـــرکلمات ستاتیر (۱۱) ودرخم (۱۲) دیده میشود، که رواج این کلمات‌یونانی رادر نقود میرساند . تما م این کتیبه هانیز دربارهٔ موقو فا ت‌اشخاص است (۱۳)
۱۰ـ ازخرابه های ستوپه قد یم‌قریه شاه پور تکسیلا یك قـــا ب مسی برامده که‌دران نام همـــا نمیرید رخ کتیبه سوات آمده‌است : «این ستوپه ازطرف مـیریـد رخ وهمسر اوبه تعظیم مادر و پـد رش برای تقدیم تحیات احترا مکا را نه‌بناشد » ازروی نام میرید رخ ایـن کتیبه مربوط عصر یونانیان با خترخواهد بود. (۱٤)

---

(1) Mitra Wife of Indrasena
(2) S.K. 2/91
(3) Sira
(4) S.K. 2/86
(5) Siharakshita
(6) S.K. 2/87
(7) Jaulia
(8) S.K. 2/92
(9) Sirkap
(10) Thavara
(11) Stater
(12) Drakhm
(13) S.K. 2/97
(14) S.K. 2/5

۱۱ــ کتیبهٔ آبگردان مسی تکسیلاتحفهٔایشوه ره که (۱) ازعصرقدیم ساکه (۲)

۱۲ــ کتیبه قاب‌مسی که ازخرابه‌های تکسیلا یافته‌شده وبحرو ف خروشتهی طرز عهد ساکه است وتاریخ خروشتهی آن مطابق با شد باماه جون سال ٦ق،م وشاه موگه‌را درین کتیبه همان (مویس)(۳) دانسته اند. که‌یکی ازشاهان ساکه‌حدود ۷۰ ق،م باشد . (٤)

«درسال ۷۸ درعصر مهاراجه‌موگه(٥) شاه بزرگ ، روز پنجم ماه پانیموس (٦) کشتره‌په‌چوکهسه(چچ)(۷) که‌نام‌اولیاکه‌کوسولوکه(۸) است وهم پسرش پتیکه (۹)درشهرتکشه شیلا (۱۰) د ر شما ل ناحیت شرقی بنام کشیمی (۱۱)درینجاپتیکه بنای ابتدایی یادگا ر حضرت ساکیا مونی وسنگها را مه‌رابوسیلهٔ روهی نی میتره (۱۲)ناظر این بنا نهاد. تادران تمام بو داها‌ومادر وپدرش پرستش نمایند . و موجب برکت زندگانی وقوت کشترپه وفرزند وهمسرش باشد . وتمام برادران ومتعلقان اوپرستش نمایند.بحکم رئیس بزرگ اوقاف : پتیکه »(۱۳)

۱۳ــکتیبه طومار سیمین تکسیلاکه‌جون مارشل درسنه ۱۹۱٤ کشف کرده (موزهٔ تکسیلا) وتاریخ‌خروشتهی آن مقارن با۱۷ می ۵۲ م باشد :«درسال ۱۳٦ روز۱٥ ماه‌اشاده یادگار آنحضرت از طر ف یوره سه که (۱٤) یکی ازفرزندان‌اینته وهریا (۱٥) باکتری ساکن شهر نوه چه (۱٦) درمعبد بو دهی‌ستوای خودش ، درمیدان دهر مه راجیکای (۱۷)تکشه شیلا برای‌اعطای صحت به‌مهاراجه شاه‌شاهان پسر آسمان کهوشانه (۱۸)و به‌تعظیم تمام بوداها و تعظیم پرت یی که‌بود ها (۱۹)وتعظیم ارهت ها وتعظیم همه مخلوقات ومادر وپدر و دوستان ووزیران ومتعلقان ورشته‌داران وبرای اعطای صحت بخودش. این بذل واکرام ، رهنمای‌نروانه(مقام راحت ابدی) اوباد !» (۲۰)

---

(1) Ishvarakha
(2) S.K. 2/88
(3) Maues
(4) Cambridge H.I. 1-57
(5) Moga
(6) Panemos
(7) Chukhsa
(8) Liaka Kusuluka
(9) Patika
(10) Taksha Sila
(11) Ksheme
(12) Rohini Mitra
(13) S.K. 2/29
(14) Urasaka
(15) Intavhria
(16) Noacha
(17) Dharmarajika
(18) Khushana
(19) Pratyekabuddhas
(20) S.K. 2/77

درین کتیبه کلمه به‌همه لینه(۱)ازطرف جون مارشل با (بالی کینه) یعنی بلخی سنسکریت مقـا رنـــت‌داده شده، وماز کتاب بـر یهـت سمهیتا (۳) تالیف ورا هه میهیره(۱۰ر۷) هم میدانیم که‌بلخیان بـا تکسیلاروابطی داشته اند (۵)

۱٤ـ کتیبه ظرف سیمین سرکپ‌تکسیلا که‌بر گردن آن نـوشتـه خروشتهی دارد و تاریخ (۱۹۱) آن‌به‌عهد قدیم ساکه مربو طست کـه مطابق ۱۰۷ـ۱۰۸ م باشد « در سال۱۹۱ عصرشاهی جی هونی که (٦) کشترپهٔ چو کهسه پسر مانی گوله(۷) برادر مهاراجه ».(۸)

ستین کونو گوید از کتیبهٔ سال۱۸۷ خلتسی باین فکر میرسیم کـه این مهاراجه عبارت از و یمـه کـدفیسس باشد .(۹)

جی‌هونی‌که را بازیو نیسس(۱۰) تطبیق کرده‌اند که‌کشترپه‌چوکهسه (چچ) یعنـی‌مملکت تکسیلا بـود وبعدازان حکمرا ن مستقـل ا یـــن سرزمین گردید.

٦٤ـ کتیبهٔ تیر تم واقـع مـرزکوهستان سوات ، بریك خرسنگ کـوهی که‌طرز خط آن قدیمتراست‌ومشابهتی به نوشته هـای عصـر اشوکا وساکه هادارد. درینجا زیرنشانه دوپای مقابل انگشتان دو پـا نوشته شده : « نشانهٔقدمهای‌بودهه‌ساکیامونی ».(۱۱)

٦٥ـکتیبهٔ تورڈهـیری وا قـــع‌تحصیل دوکی وادی تهل نور لا یی بلوچستان که‌ازینجا در حدود پنجاه‌پـــارچه ظرو ف گلـی با نـو شته های مدادی بدست آمده ، وازانجمله٥پارچه خط برا همی دارد و زبـان این کتیبه هابسیاربطرف‌سنسکریت‌متمایل شده است ، واشکال‌حروف آن هم تنوع دارد ومشابهت زیـــادآن باکتیبه وردگ بنظر می‌آید ،که تاریخ‌آن بعداز ۲۰۰م خـــو ا هـدبود. از ارتباط پارچه های متعـد د میتوان کتیبهٔ ذیل را بدست آورد :

«ازطرف شاهی یوله میره (۱۲)رئیس ویهاره ، این‌دالان آب، د ر یوله میره شاهی ویهارهٔ خودش به‌موافقت معلمان سر واستیوا دیـن، دیناً وقف گردید .

---

(1) Bahaliena
(2) Balhikena
(3) *Brihat Samhita*
(4) *Varaha Mihira*
(5) S.K. 2/74
(6) Jihonika
(7) Mani Gula
(8) S.K. 2/82
(9) S.K. 2/82
(10) Zeionises
(11) S.K. 2/9
(12) Shahi Yola Mira

واز ین وقف را ستین همواره‌ثواب آینده، نصیب مادر وپدر وهمه مخلوقات باد !

وزندگانی دراز نصیب ر ئیس‌دین باد !»(۱)

٦٦ـ کتیبهٔ هند واقع ۱۵ میلی‌بالای اتك برکنار غربی دریا ی سند در ۳٤ درجه ۲دقیقه شما لی‌و۷۲ درجه ۲۷ دقیقه شر قی که همان ویهند دورهٔ اسلامی با شدوپایتخت ثانی کابلشاهان بود، درسنه ۱۸٤۸ یك کتیبه سنگی ا.زآنجا بدست آمد، که‌به گاه شماری عهد کنیشکا تعلق دارد دردوسطر .وتاریخ خروشتهی آن مطابق است‌با ۲٦ فروری ۱۸۹ م .

«درسال ٦۱ روز هشتم ما ءچایتره (۲) چاه سه ویرا ها(۳) در پور واشاه (٤) کنده‌شد. »(۵)

٦۷ـ کتیبه یاکوبی واقع‌سوا بی‌شرقی پشاور، بریك‌سنگ‌تصویردار (موزه پشاور) که معجزه شراوستی (٦)رامی نماید، وبوسیلهٔ او بودا بررؤسای شش فرقه ر قیب‌خود غالب شده بود.

«تحفهٔ ... جوان مرد جینه (۷)بین آنانیکه درراستی مشوش شده بودند، وازطرف رئیس قریهٔ هده(۸) سیاست شدند . »(۹)

٦۸ـ کتیبه زیده نزدیك هنددر ۳٤درجه۳دقیقه شمالی‌و۷۲درجه۳۲ دقیقه‌شرقی‌بریك‌پارچه‌خرسنگ‌مدخل‌این دیه، که اکنون درموزه لاهو ر است وتاریخ خروشتهی آن مطا بق‌است با۱۹ جون ۱۳۹ م .« درسال ۱۱روز ۲۰ ماه اشاد ه ـ دراتره‌فل‌گونه (۱۰)چاهی کنده‌شد درز مان شاهی بادار مهاراجه کنیشکه . وعلاوه ازان یك آبدان هم از طر ف هپیه دهیه (۱۱) وقف شد. برا ی‌برکت سروا ستی واده (۱۲) به تعظیم کشتر په لیاکه (۱۳) برا ی‌نفع مادرش .

وقف شد به‌توجه مرشد سنگه‌میتره راجه (۱٤)

٦۹ـکتیبه لداخ : قریه‌خلت سی(۱۵)۵۲ میلی لیه درلداخ واقعست وکتیبه های متعدد براهمی‌ازان برامده که‌برخی‌خروشتهی اند،ومهم تر

---

(1) S.K. 2/176
(2) Chaitra
(3) Saviras
(4) Purvashadha
(5) S.K. 2/17
(6) Sravasti
(7) Jina
(8) Hida
(9) S.K. 2/133
(10) Uttaraphalguna
(11) Hipea Dhia
(12) Sarvasti vada
(13) Liaka
(14) Sanghamitra Raja. S.K. 2/145
(15) Khalatse

همه نوشته دو سطر یست که‌تاریخ آنرا ۱۸۷ یا ۱۸٤ = حدود ۱۰۳ـ ۱۰٤ م خوانده اندو برا نچنین نوشته است: «درسال۱۸۷ـ یا ۱۸٤ درعصر شاهی مها را جه‌ویما کوتهی سه (۱)»که این نام راستین کونو شکلی‌ازنام‌کدفیسیس‌دوم میداند (۲) ومامیدانیم که ویما کد فیسیس دوم بعد از مرگ‌کدفیسیس اول در حدود ۷۸ م به سلطنت رسیده‌است که مرگ اودرحدود ۱۱۰ م‌باشد .

این کتیبه ازین رو مهم است که‌نفوذ شمالی خط خروشتهی را تا مناطق لدا خ ووسعت سلطنت‌کوشانیان بزرگ را تا آ نجا میرساند.

۷۰ـ کتیبه ها ی سنگی نمبر۵ـ٦ موزه لاهور که هریکی ازا ن یك دو کلمهٔ خط خروشتهی دارد .(۳)

۷۱ـ کتیبه های پالاتوه هیری(شرق پشاور) برظرو ف گلی‌موزهٔ پشاور که سه‌نوشته دارای چندکلمه دارد مربوط به‌عصر قدیم ساکه ، وهم بریك پا یه مجسمه(موزهٔ پشاور) چند حرف نوشته شده‌است . (٤)

۷۲ کتیبه های مو هن جودیر و واقع‌لارکانه سندکه‌درانجا آثاریك شهر قبل التاریخ در ۱۹۲۱ م مکشوف گردیده وآثار آخرین آ ن بدورهٔ کنیشکا میرسد ، وسه قطعه‌ظروف خاکی ملمع خط خروشتهی هم ازان بدست آمده که‌در مو ز ٔکلکته است وحروف آن به‌نوشته‌های عصر بعد از کنیشکا شبیه‌است وجز چند کلمه نوشته دیگری ندارد (٥)

۷۳ـ کتیبهٔ کانهیاره (٦) ناحیهٔ‌کانگرا (پنجاب)در دوسطر که‌بران باغ کرش‌ایاشسه (۷) نوشته‌است(۸).

۷٤ـ کتیبهٔ بتکره (۹) سوات :برظرف گلی شکسته در حفریا ت ۱۹٦۰م بدست آمده که دردو سطردورادور آن نوشتهٔ خرو شتهی‌شبیه یکی از کتیبه های تکسیلا بد ین‌مضمون دارد:

«تحفه ... درستوپه دهرمه‌راجیکه(۱۰) به‌تعظیم ... (۱۱)

---

(1) Uvima Kavthisa
(2) S.K. 2/80
(3) S.K. 2/115
(4) S.K. 2/120
(5) S.K. 2/173
(6) Kanhiara
(7) Krishaya'sasa
(8) S.K. 2/179
(9) Butkara
(10) Dharmarajika
(11) East and West. P. 81, March 1966

کتیبه های خروشتهی درترکستان شرقی

این تمام کتیبه هادرسنه ۱۹۰۰م ازطرف سر اورل ستین (۱) درآثار ابنیهٔ قدیم مخروب ماورای دریای نیه(۲) تـر کستان شر قی کشـف گردید، که‌درکتاب او ختن قد یـم(۳) طبع اکسفورد ۱۹۰۷م شـر ح داده شده‌است .

همچنین همین‌محقق‌درسنه۱۹۰۶ـ۸م درهمین سرزمین کشفیات‌دیگری نمود، که‌آنرادرسنه ۱۹۲۱م‌ازآکسفو رد بنام(سرندیا)(٤)نشر داد .

عدد تمام این‌کتیبه‌های‌خروشتهی‌در ترکستان شرقی به ۷٦٤ میرسد ودر آخر کتاب کتیبه های‌خروشتهی‌ترکستان چینی (۵) شر ح‌مبسوطی بر تنوع الفبای خروشتهی در یـن‌سرزمین داده شده وپدید می آید، که این هنر خط نویسی خروشتهی‌در شمال کشور کوشانی مـطا بق احتیاجا ت مردم آن سرزمین تنوع‌یافته بود. ولی نفوذ و افزایش آن ازهمین کتیبه‌های‌فراوان ثابت‌است.در اخیر این جلد نویسندگان ایـن کتاب یك‌تابلوی (۲٦٦) علامـات‌مختلف حروف خروشتهی را هـم ترتیب داده اند که ازروی تـما م‌کتیبه های مکشو فـه از خـا ك افغانستان وهند وتر کستان تکمیل‌شده وماآنرا درین کتاب عینا تصویر گرفته ایم . (عکس نمبر ۱۰)

درتمام این ۷٦٤ کتیبهٔ ترکستان‌شرقی نامهای شش پادشاه آ مده که‌یکی از ایشان اوی جیته سنهـا(٦) مخصوصاً شاه ختن(۷)یادشده است (کتیبه عدد ٦٦۱) ولی درباره‌پنـج نفردیگر معلومات مستنـد و مستقیمی در دست نیست . (۸)

درین نوشته ها سالهای عهـدهای شاهی از سال اول‌تا ۳۸ ضبط شده که بقول اورل ستین زمـا ن بیـن ۲۳۹تا ۲٦۵ بـاشد . زیـرا درهمین‌تودهای خاکی یك‌لوحهٔ چینی‌هم بدست آمده که‌تـاریخ‌آن۲٦۹ م است (۹)

---

(1) Sir Aural Stein
(2) Niya
(3) Ancient Khotan
(4) Serindia
(5) Kharosthi inscriptions in Chinese Turkestan. Oxford 1929
(6) Avijita-sinha
(7) Khotana-Maharaya
(8) Kh-ins p. 323
(9) Kh-ins, P. 335

بهر صورت وجود این کتیبه هادرترکستان شرقی نفوذ مدنیت و فرهنگی راروشن میسازد که دراوایل قرون میلادی بو سیلهٔ کوشانیان شرقا تامتوره و جنو باتاوادی پشین وموهن جودیرو سند وشمالا تاترکستان چینی و ختن پهن‌شده بود، وحدود غربی آنرا با نفوذ رسم الخط خروشتهی مجا ری‌دریای هلمند تحدید کرد • میتوانیم •

سنگ نوشته‌های شناخته‌نشده موزه کابل

درموزهٔ کابل چند ین سنگ نوشتهٔ کوچك وبزرگ مو جو د است که‌بران نوشته های خروشتهی دیده میشود .

تحقیق و خوانش این سنگ ها تاکنون صورت نگرفته واگرعکاسی هم شده باشند، تاکنون‌ازخوا نش‌ومطالب آن چیزی نشرنشده و یا بدست مانرسیده است .

کتیبه‌هایی هم‌دیده شده، که‌تشخیص خط آن مشکل‌است ودر خو ر مطالعهٔ دقیق علمای خط شنا س‌ادوار قد یمه است ، که ما درینجا عکس یکی از ین سنگ نوشته هارا بطور نمونه آورده ایم (عکس ۱۲) وخط آن به خروشتهی میماند .

نوشته های زبان تخاری برسم الخط یونانی

علاوه برنوشته های یونانی کـه برسم الخط یونانی ازحدود ۳۰۰ق،م در افغانستان بر مسکو کات و یـاسنگ ها دیده میشود، و بر تمـام مسکوکات شاهان یونانی باختر وپا رتیان استعمال شده، رسم الخط یونانی در زبان مقامی افغانستان در عصـر کو شانیان ازقرن اول میلادی نیـز دیده میشود .

زبان عصر کوشانی که کتیبه های متعدد آن باقیست وآنرا زبان تخاری یـا باختری یاکوشانی گفته انـد، یك لهجهٔ شرقی زبان های ایـرا نـی است که مقارن با پښتودرآیزوگلاس لسانی بیـن مـجـا ر ی هلمنـد ودریای سند، زبان کتابت و مسکوکـات وسنگ نبشته هـا بـوده، واز قرن دوم تادهم میلادی درمد ت ۸۰۰ سال آثارآن موجوداست ،که برخی عناصر آن باپښتو و پهلوی وسنسکریت و ترکی مشتـرکست وآنراباتمام معانی زبان یك ایزوگلاس (۱) فرهنگی توان گفت که عناصرمقامی راباقبول اثر هـای شـر قـی وغـربی وشما لی در خود فـراهـم آورده است ، وحتی این اثر هـادررسم الخط یونانی آن هم مشهود است که مادر سابق به آن اشار ت کردیم.

حروف این رسم الخط قراریکه درکتیبهٔ بغلان اواسط قرن ۲م آمـده وبعد ازان شکسته شده و تغییر شکل داده است (درشکل نمبر ۱۳ دیده شود.)

بدین منوال مطابق قول هیـو ن تسنگ درزبان تـخاری (۲۵) حرف وجود داشت که در کتیبهٔ بغلان هم آمده است .وچنانچه گفتیم درکتیبه ـ های متأخر دورهٔ اسلامی برخی حروف رابه نقاط هم امتیاز داده اند.اکنون ماتمام کتیبه های مکشو فه ایـن رسم الخط را در افـغانستـان و سرزمین های متصل آن درینجا شرح میدهیم، واین شرح مطابق خوانش ومطالعهٔ ورأی خودنویسندهٔ ا یـن سطور است، که امکان هر گو نـه تصحیح ازروی مطالعات د قیق تـرآینده دارد . ولی من اکـنـون رأی خودرا بطور مطالعهٔ ا بتـدا یـی مینویسم، و تمام این کتیبه هـا را بمدد ادبیات دری و پښتو قا بـل تحلیل میدانم ، که این زبان یك لهجهٔ شرقی زبان دری بوده ، و در خـو رفهم وتطبیق بـاادبیات قدیم زبـان

(1) I-so-Glass

دری است . ولی چون این لهجه‌در ایزو گلاسی بین فرهنگ و روایات‌ادبی ولسانی شرق و غرب‌وشمال واقع بوده ،البته عنا صر سنسکریت وپهلوی وترکی وپراکریت های هندی دران مشهود است .که شما آنرادر شرح این‌کتیبه ها خوا هید دید. و لی‌چون درینجا کاوش وتدقیق ما تنهاراجع‌به هنر خط نویسی است، بنابرین تنها وجود واهمیت رسم ا لخطیونانی شکسته راد ر ین قسمت شرقی آریانه مورد مطالعه قرارمیدهیم، واز تحلیلات دقیق لسانی آن میگذریم . ودربارهٔ تفصیل آن‌به‌دو کتاب من‌مادر زبان دری وهفت کتیبهٔ قدیم طبع کابل ر جو ع‌فرمایید.

۱ـ کتیبهٔ سرخ کوتل بغلان:

بقایای یك آتشکدهٔ بزرگ بالای‌تپه های ۱۵ کیلو متری پل خمری در ولایت تاریخی بغلان شما لافغانستان در ۱۹۵۷ کشف گردید. که‌درانجا سه نسخه از یك کتیبهٔ‌قرن دوم میلادی رایافتند.

نسخهٔ بسیار مهم این کتیبه بریك سنگ ۱۳۲ × ۱۲۵ سانتی بخط یونانی وزبان تخاری برامده که۲۵ سطر و ۹٤۷ حرف یونانی با دو نشان خاص عصر کوشانی دارد ،ومن درسال ۱۳٤۲ ش آنرا در کتابی بنام «مادر زبان دری » تحلیل وخوانده ام.

دونسخهٔ دیگر عین همین کتیبه‌بااختلاف املاوی جزوی ولی بخط بدو ناپخته یی در همین معبد ازسنگ‌کاری داخل‌چاهی‌کشف‌شده ، که یکی ۲۱ پارچه سنگ و دیگری۳۲ قطعه دارد که این پارچه ها ی سنگی رادر داخل بنای چا هی‌بکاربرده بودند .

ازروی این کتیبه بانی اصلی بگ‌لنگ (بغلان) بگ شا کنیشکی نامو برگ بود، که‌بعداز ان دربهارسال ۳۱ عهد کانیشکا(حدود۱٦۰م) بغرض تعمیر مجدد ،چاهی رادرانجاکندند .

این بناراکه آثار آتش مقد س(ایر = اور پښتو) دران یافته اند به‌لغت هندی مندر یعنی معبدومالیزیعنی مهادز و حصار بزرگ و نوشال = نوشاد نامیده اند. ومتن‌کتیبه متضمن فواید بزرگ تاریخی ولسانیست که دران ۱۵۵ کلمهٔ‌زبان تخاری مورد استعما ل است. (رجوع به‌عکس نمبر ۱٤)

ترجمهٔ متن کتیبه :

«اینست مهادژ کانیشکه بهره‌ور:بغلان . که (آنرا) شاه بزرگ

کانیشکه نامور کرد (ساخت).چون بزودی این مها دژ تمـــام کـرده شد، پس آب این معبد نیست شد،وچنین (این) مهادژ بی‌آب (خشك) ایستاد (شد) و(چون) رب‌النوع نیکوی مقدس آتشی معطل ماند، پس خداپرستان نوشاد تبا ه شد نـــد(رفتند) چون جویهای آب‌ایستادند (خشك شدند پس)آب‌اندك شد ومهادژ پدرود گشت .

تاکه نو کونزوك کنارنگ فـــراخدای (مقرر ازطـرف شـــهنشا ه) فریستار آب شاه بگپـور(شاه‌زاده)لـویك بوسر (بن) شیزو گر گ اروانباد (شاد روان) که‌همـــواره‌نامور باد باارادهٔ مهیا (قوی) بـه سی ویکم سال سلطنت هنگام‌نیسان‌ماه‌به بغلان آمـد، ایـن‌مهـادژ ر ا پرورید . تاکه یك چاه کند واز آن‌آب برآورد . وآنرا به‌تهداب سنگی استوار کرد. چنین آب مهادژ زیادشد ونـه کاهید . وچون رب‌النوع نیکوی مقدس آتش‌وجود دا شتـه‌باشد ، پس خدا پرستان نو شا د تباه نخواهند شد. (نخواهندر فت)ومهـا دژ پـــدرود نخواهد شد . چون آن چاه خام کوب را خشـت‌ریز کرد بنیاد ورایستاده شد.

بدین چاه (و) بدین خشت‌ریزهمه‌مهادژ نیك پرورده شد، ویك چا ه وصحن بزرگ کرد (ساخت) .

منم برزمهر ــ منم کوزگاشکـی‌پور ــمنم رئیـس گانسیگییم (؟) ــ نو کونزیکی کنارنگ مریگ،بفرمان‌خدای و(بفرمان)ایمن نوبخـت ــ منم مهره من ــمنم برزمهر پـو ر،امهره من »

بردیوار های این معبد آتش د ه‌پارچهٔ دیگر سنگی هم یافته اند ،که بهمین رسم الخط کلمات مختلفـــی‌بران دیده میشود ، و تاکنو ن ابن کتیبهٔ مهادژ بغلان مفصل تر یـــن‌نوشته ایست که‌بدین زبان ورسم‌ـ الخط در دنیا کشف شده‌است. واوضاع امپراتوری چهارم بز ر گ دنیارا دران عصر روشن میسازد.

۲ـ سنگ نبشته‌های‌روزگان:

روزگان در کو هساران شمـال‌شرقی‌بفاصلهٔ دوصد میلی از شهر قندهار درنشیب های جنوب غـورواقع است . وآثار باستانی ز یادی دارد واز آنجمله در درهٔ شالـی ده‌میلی مرکز روزگان دو کتیبه رسم‌ـ الخط شکسته‌یونانی‌بزبان‌تخاری‌عصرهفتالیان بعد از قرن ۵ـ۶ م موجود است.

این هردو کتیبه در بدخطـی واشکال حروف باهمدیگر بسیـــا ر

مشابه وغالباً به‌یك قلم‌نوشته شده‌وحروف آن برخلاف کتیبهٔ بـغلا ز بهمدیگر پیوسته وشکسته است ،ولی علایم فاصله حروف (٥) مانند کتیبهٔ بغلان دران دیده میشود ، وبالای حرف Z دریك کلمه‌درهردو کتیبه سه نقطه هم نـو شته شد ه‌است .

خوانش نوشته اول :بکه‌ـشاه ـ‌ځوی ـمهر‌ـماه‌ـ زمیگ .

یا: بگه ـ شاه ـ زاول‌ـ مهـرماه‌ـ زمیگ .

یعنی : بکه‌شاه ، شاه‌زاده مهر،ماه زمین . یا: بزرگ شاه زا بـل مهر، ماه‌زمین .

خوانش نوشته دوم: بکه‌ـ شاه‌ـځوی ـمهر ـزمی ...

یا : بگه‌ـ شاه‌ـ زاول ـ مهر ـزمی ...

(برای شرح رجوع شود به‌کتا به‌هفت کتیبهٔ قدیم ازعبدالحی حبیبی)
(عکس نمبر ١٥)

٣ـ کتیبه های جغتو :

درشمال غربی غزنه بفاصله ٢٠ کیلومتری‌درکوه‌برگول‌برخرسنگ ـ های کوهسارراه کاروانی دونوشتهٔ‌خط‌یونانی‌بزبان‌تخاری‌دیده میشود ، که‌یکی درسه سطر بسیار رو شـن‌وخوانا وهـم، حـرو ف خو شخط پیوسته باهمدیگر است ومـتن آن‌احترام به‌سه جوهر بو دایی تـر ی رتنه (١) یعنی‌دانایی ـتقوی‌ـاتحاداست ، و چـنانچـه گـذ شـت همین مطالب بریك کتیبهٔ تبتی د رتنگی تایغان قزاقستان هم‌نو شتـه شده‌است .

خوانش این کتیبه :

(١) نمو ـ بد (احتـرام بـه‌بو دا)
(٢) نمـو ـ دهر مه (احترام به‌دهرمه)
(٣) نمو ـ سنگه (احترام بـه‌سنگه)

اما کتیبهٔ دوم جغتو درپنج سطربر صخرهٔ بزر گی است که مطا لب زیرین‌آن محو شده وفقط مطالب ذیل‌ازان خوانده میشود:

١ـبکه
٢ـ گه که‌تی شا +
٣ـ پور

---

(1) ratna

٤ـ ویماشا •
٥ـ الـخ
یعنی : خداوند گار جغتوشاهپورویما شاه بزرگ . (برای‌شرح‌رجوع شود بکتاب هفت کتیبهٔ‌قدیم)(عکس‌نمبر ١٦)

٤ـ کتیبه دشت ناور:

دشت ناور برسطـح مرتفع غربی‌غزنه درغرب جغتو واقـع و یکـی از مراتع معروف کو چیان افغا نـی‌است که‌درایام تابستان با موا شی خودبدانجا روند.

درینجا نیز سنگ نوشتهٔ طویل‌ومفصلی بخط یونانی مشابه کتیبـهٔ سرخ کوتل بغلان باحرو ف کلان وغیر متصل غالبـاً بهمین ز بـا ن تخاری ودری قدیم موجود است ،ولی‌باشکست هایی که در دا خل‌سطـح سنگی آن واقع گردیده ، آ سیـب‌های زیادی دیده است ، وازرو ی عکس هـای ناقص آن که بدسـت‌نویسنده رسیده خواندن آن مشکل است . ویك حصهٔ این نوشته هـا خروشتهی است.

ازروی طرز خط و حروف یونانی‌توان گفت که‌پیش ازعصر کتیبه ـ های روز گـان وجغتو و تو چـی‌باشد که مطالعه وتحقیق آ ن بـا وسایل موجوده برای من ممکن نشد.ولی باطول وعرضی که این کتیبـه دارد، اهمیت آن‌کمتر از کتیبهٔ‌سرخ‌کوتل بغلان نخواهد بود ، و مـن اکنون بیش ازین دران باره چیز ی‌گفته نمیتوانم.

(عکس‌یك حصه‌روشن این کتیبه نمبر ١٧)

٥ـ کتیبه های وادی تو چـی‌وزیرستان :

وادی توچی وزیر ستان و گومل‌برشاهراه قدیم غزنه بهندو ستا ن ووادی سند واقـع بوده ، ودرانجابقایای شهزادگان کوشانی در قر ن ٨ـ٩ میـلا د ی حکم‌میراندند .

دروادی توچی بین‌ایدك وسپین‌وام بسمت غربی بنون آثار ا بنیـهٔ کهن درمواقع متعدد نمایان است وغالباً نغر کوت‌مذکور در کتا ب ـ الهند وتیمور نامه وبابر نامه هـم‌درینجا واقع بود، که بقول البیرونی نسب نامهٔ کابلشا هان برد یبا یـی‌نوشته‌دراز جا بود. (١)

---

(١)کتاب الهند ٣٤٩

ازین وادی سه سنگ نبشتـــهٔمهم بسه رسم الخط عربی ـهند ی ـ یونانی بدست آمده کـه در مـوز ڈپشاور محفوظند . اما آنچه برسم ـ الخط یونانی و زبـــا ن تخـا ر ی‌است :

۱ـ سنگ نوشته بر سطح‌سنگی۲۵ × ۸ انچ که‌بطرف چپ آن خـط سنسکریت وبر راست تخـــا ر ی‌نوشته شده وطرف راست آن کـــه آسیب دیده پنـج سطر است ، که‌خط آن شباهت زیاد بانوشته ها ی روزگان دارد، وبنابـرین از رو ی‌تاریخ های این کتیبه ها تاریـــخ کتیبه های روز گان راهم تخمیـــن‌توان کرد .

کتیبه های تو چی چو ن وضـع‌سیاسی وفرهنگی این گوشهٔ شرقی آریانه رادر اوایل قرون اسلا مـی‌روشن میگرداند ، و اینکه خـــط شاره داناگری وزبان سنسکر یـت‌بـا خـط یـونانی وزبـان تخـاری درآنجا موجـود است آثـار خلـطفرهنگی رادرقسمت شرقی‌آیز و ـ گلاس تهذیبی بین هلمند و سنـدنمایندگی میکند ، واز نظر لسا نی کلمات مشتر کی رابین این کتیبـه‌ونو شتهٔ سر خ کوتل‌بغلان‌می‌یابیم مانند خشون ـ کلد ـ فرو مـان ـمالیز ـ اد ـ درحالیکه املای برخی کلمات فرق دارد مانند: (شکل۱۸)

اینك ترجمهٔ فارسی متن کتیبـــهٔاول توچی قرار خوانش‌من:

۱ـ ازسال ٦٣٢ سلطنت ، مـاه‌هشتم ـماه شاه م ... نی‌بخت.
۲ـ گومل بغپور یکتا پر ست ،گومان (ازخاندان گو)درینو قت .
۳ـ گسترانیدم کرد گل‌رانید نمادژ، ونوبخت +
٤ـ بیبها ربزرگ گسترانید ، به‌فرمان گوکد (گودودمان)
٥ـ ستاره ـ یـاستر (اعـلی)(۱)

درین کتیبه که‌بنای مادژونوبخت‌بهار رادر ماه هشـتم سـال ٦٣٢ سلطنت گفته مطابق است با۸٦۲م = ۲٤۹ قمری و ۳۹۳۸ لوك کـــاله سموت وهفتم ماه بهادره هنـــد ی‌که‌درمتن سنسکریت همین کتیبـــه توضیح شده. ولی‌حصهٔ اول نـــا م...نی‌بخت متاسفانه درهردو متـن سنسکر یت وتخاری ناپدید استوکلمهٔ نوینه (۲) متن سنسکر یـت مطابق است بانو = نی‌تخاری . وبعدازان چنـدره بهـــو پـــه (۳)

---

(۱) برای تفصیل رجوع برسالهٔهفت کتیبهٔ قدیم تألیف حبیبی‌طبع انجمن تاریخ کابل.

(2) Navima (3) Chandra-Bhupa

سنسکریت عین ترجمه (ماه شاه)تخار یست که‌چندره = ماه وبهو په درسنسکریت شاه وسلطان با شد.واین ماه شاه ... نی بخت گو مل بغپور خودرا در متن سنسکریت کهو جنه پتره (۱) یعنی کوشان زاده خوانده وبدین و سیله مابقایای‌شهزادگان کوشانی رادرین‌سرزمین درحدود قرن نهم میلادی می‌شناسیم(عکس ۱۹)

۲ـ کتیبهٔ دوم وا دی تو چی‌بدو زبان ورسم الخط عربی‌ـ تخاری است که‌بر دوپارچه سنگ از شیرتلا واقع وادی توچی وزیرستان به موزهٔ پشاور آورده شده، و برحصهٔ بالایی آن بخط بسیار ناپخته ومغلق بهم پیچیده کوفی عبارات‌عربی رادر چهارسطر بهم آ میخته نوشته اند، که‌خوانده نمیشود ، وتنها کلمهٔ الله دران وا ضح‌است . (عکس نمبر ۲۰)

این کتیبه خلط اوا خر فرهنگ ورسم الخط یونانی رادر زمان بسط رسم الخط عربی درین سرزمین‌نشان‌میدهد وعیناً درطرز خط یونانی با کتیبهٔ نمبر اول سابق ا لذ کرشبیه است مانند کلمهٔ بغپور که بالای حرف دوم سه نقطه دارد .وهمچنین درکلمهٔ کوشان شین ونون مانند رسم الخط عربی نقاط دارد ،که‌شاید اثر فرهنگ عربی باشد . ونیز رسم الخط برخی کلمات‌مشترك‌آن باکتیبهٔ اول‌مطابق‌است مانند : ماه ـ ویگ‌ـ اد‌ـ ستر ـشاه ـبو ستر انید ـگومل‌ـ

درینجا من خوانش خودرابحروف‌لاتین (عکس نمبر ۲۰) آو ر دهام.
اکنون ترجمهٔ کتیبهٔ‌تخاری (عکس نمبر ۲۰) رابدری بخوانید:

۱ ـ ازسال ٦۳۵ سلطنت
۲ـ درماه اول (فر و ر دین‌ماه)
۳ـ (روزهای) ورمز د و مهر(اول وشانزدهم)
٤ـ درینوقت کرد (سا خت)کوشان
۵ـ گومل بغپور بزرگ (ستاره)
٦ـ ازخاندان گو (پهلوان)(گو)دودمان . شاه.
۷ـ بوسر ... خاقان +
۸ـخیل ـخان قزل
۹ـساهو سرای (سودا گرسرای)

---

(1) Khojana-Putra

۱۰ـ بو سترانید (به) فرمان
۱۱ـ ستر (اعلی) یا ستار ه

تاریخ این کتیبه بنای سرا ی‌تجارتی سنه ٦٣٥ سلطنت باشد ، که‌سه‌سال بعد از کتیبهٔ سا بق‌الذکر اول نقرشده است . واین سال مصادفست با ٣٩٤١ سمو ت = ٨٦٥ م = ٢٥١ قمری ما ه فروردین وروزهای ورمزد(اول) تاروزمهر (١٦ ماه‌شمسی) .

٣ـ پارچهٔ تخاری سنگ دوم که‌ازهمان کتیبهٔ بالا شکسته و جدا شده ولی حروف وسطح منقو رسنگ بسیار آسیب دیده وخوانش آن دشوار است .

درین کتیبه هم در پنج سطر ارقام عدد X-I-E که‌همان سا ل ٦٣٥ خشون باشد با کلمات‌خشو ن ـنیدـکوـ شاـ ادـکرد. بنظر می‌آید که تلفیق وتفسیر آن ممکن‌نشد (عکس نمبر ٢١)

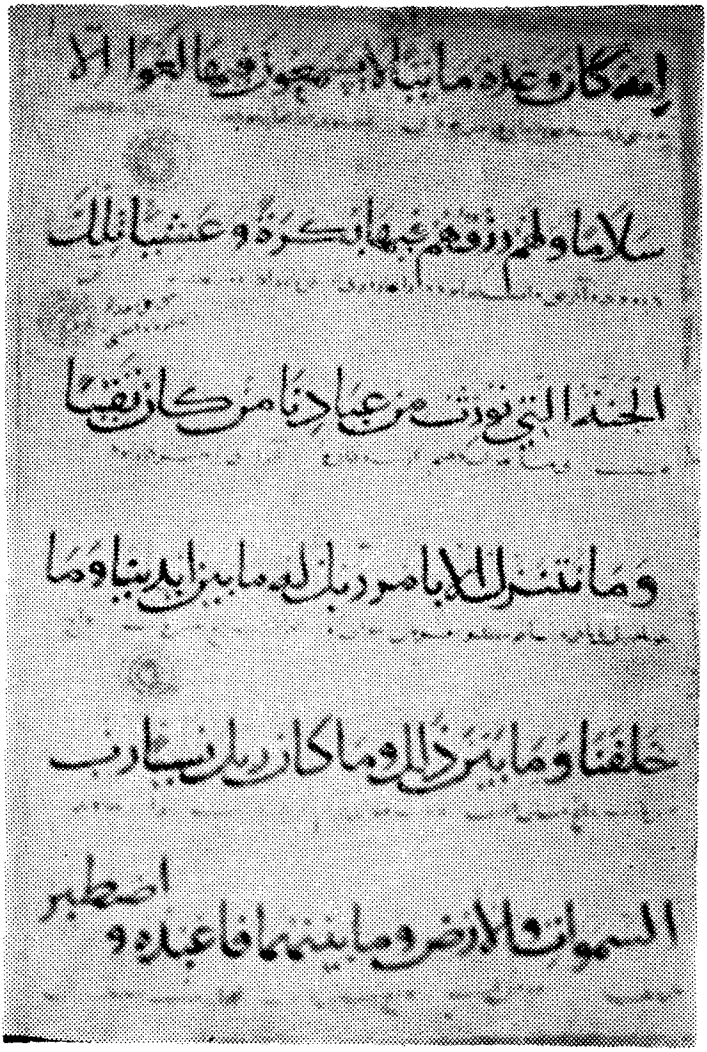

۷٤صفحهٔ آخر قرآن شریف بخط محمد بن عیسی که برای سلطان غور غیاث الدین محمد سام نوشته شده ۵۸٤ ق .
(موزهٔ ایران باستان ـ از مجلهٔ هنرو مردم)

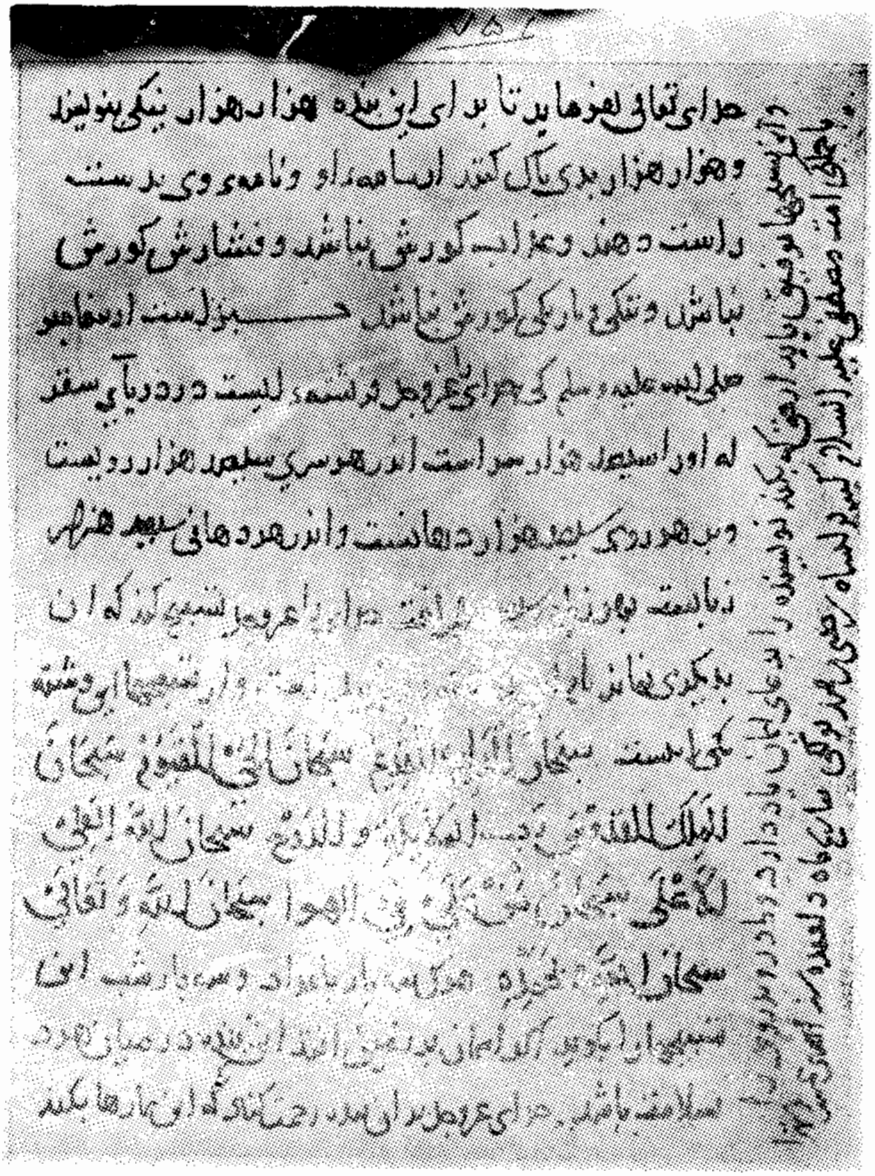

۷۵ نمونهٔ خط رساله دری بخط دولتشاه تولکی که از بامیان بدست آمده
۶۱۲ ق

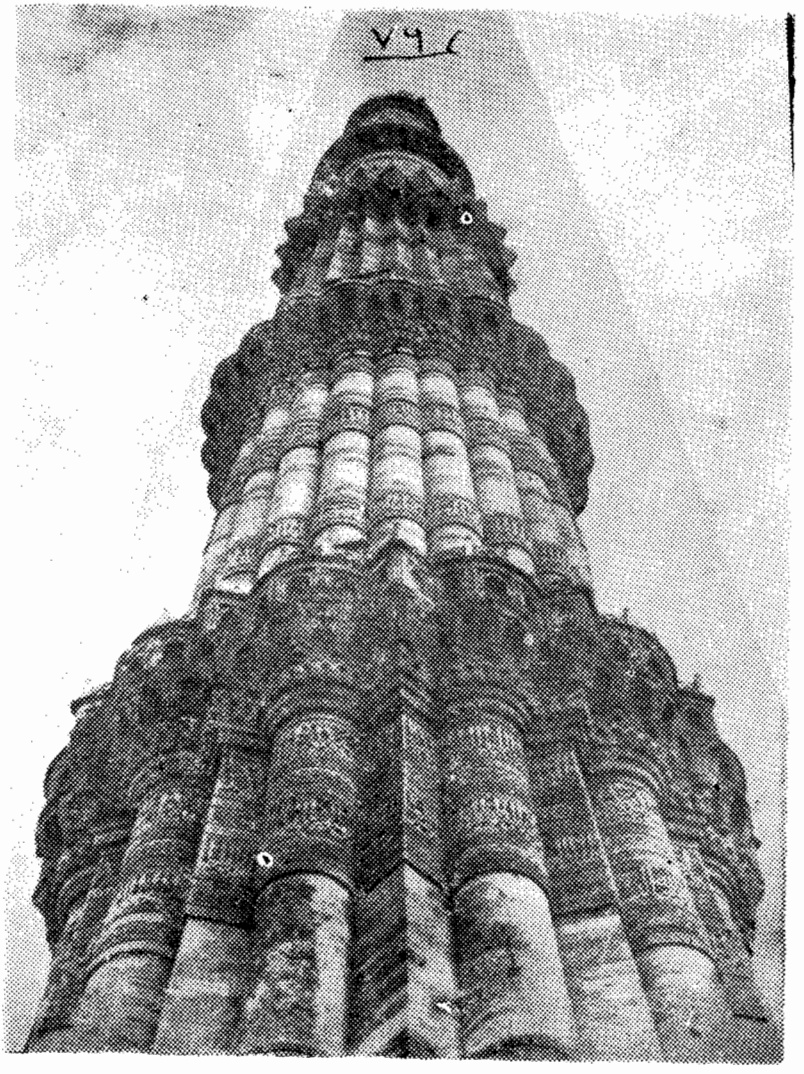

٧٦ خطوط کو فی قطب منار دهلی٥٩٦ ق .

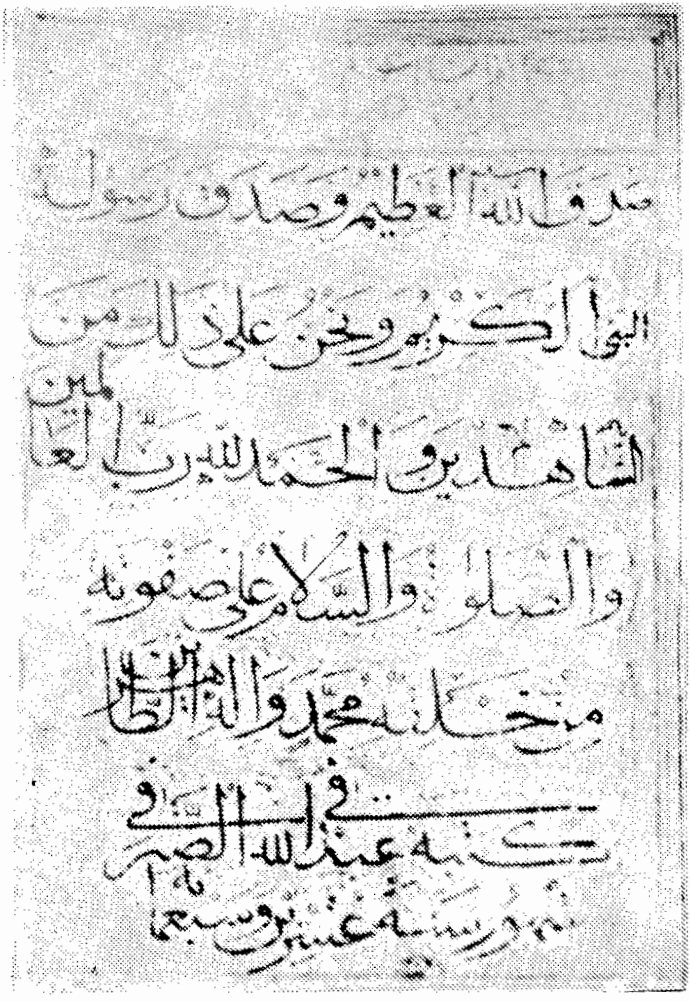

۷۷ صفحهٔ آخر قرآن بخط عبد الله
صیر فی ۷۲۰ ق گنجینه مشهد
رضوی .

۷۸ خط رقاع نمای سلطان شاه‌برظرف هرات ۷۷۷ ق

۷۹ نوشتهٔ مسجد الرشید بـن محمد در باکو ٤٧١ ق
(از مسلم کالگرافی)

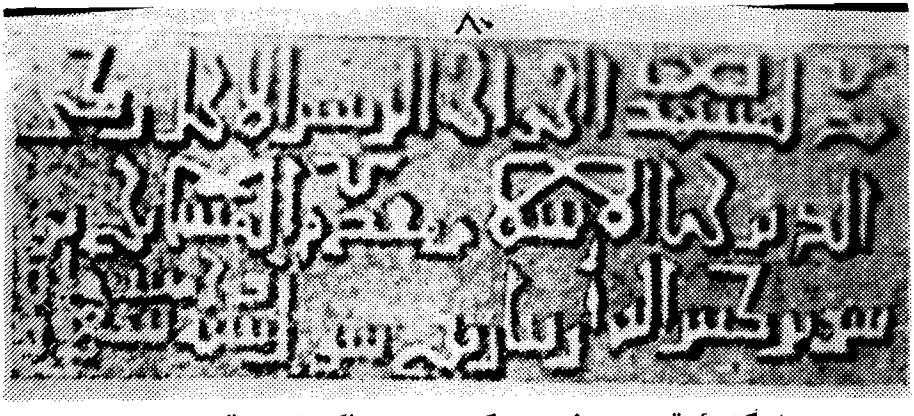

۸۰ کتیبهٔ قبر یوسف بن کبیـر در باکو ٥٥٧ ق
(از مسلم کالگرافی)

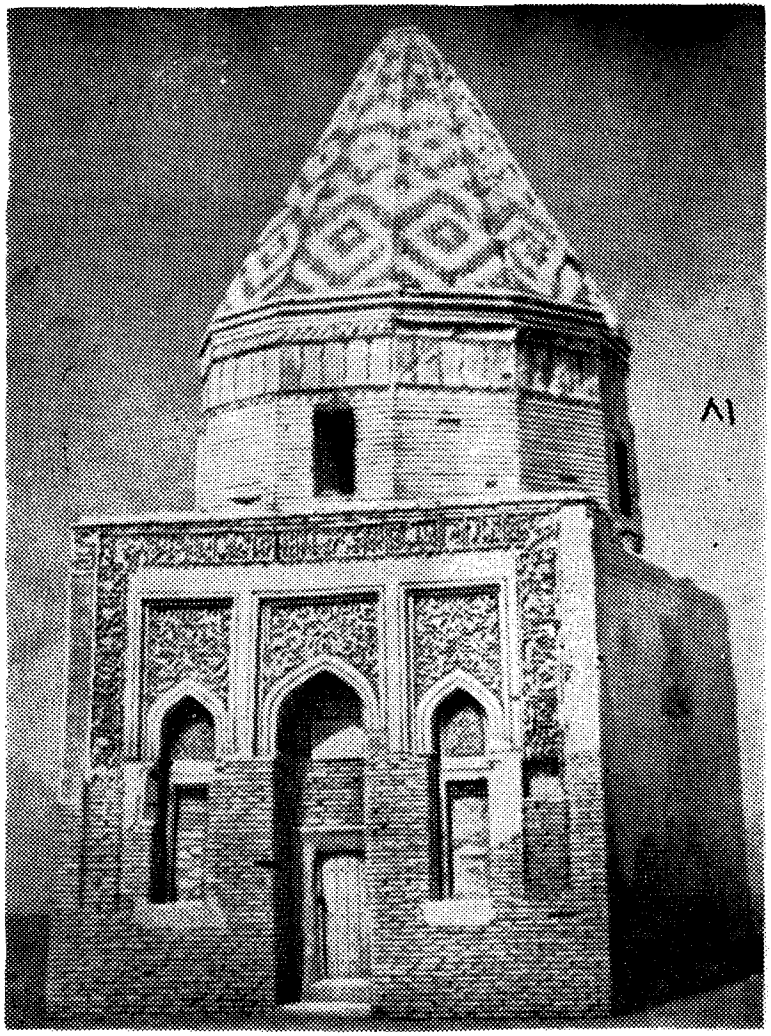

۸۱ نوشتهٔ بنای مشهور به قبرفخرالدین رازی (؟) در اورگنج کهنه
قرن ۱۲ م

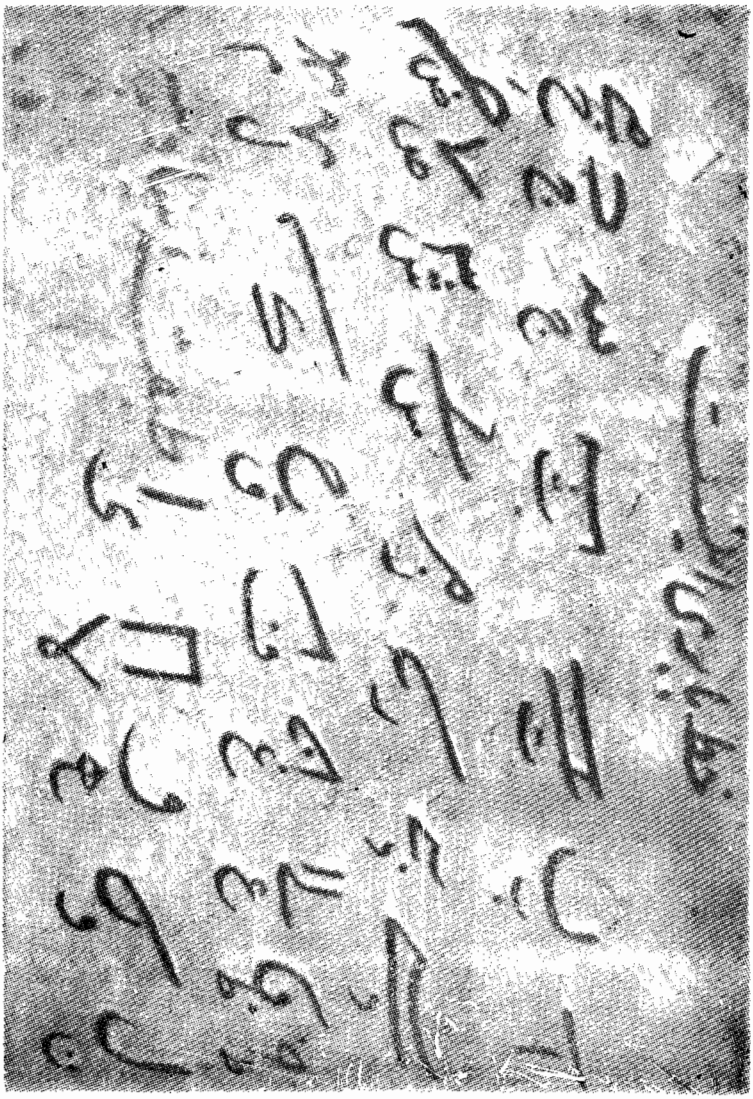

۸۲ نمونهٔ الفبای بابری از عجایب الطبقات خطی تالیف محمد طاهر بلخی ۱۰۵۵ ق

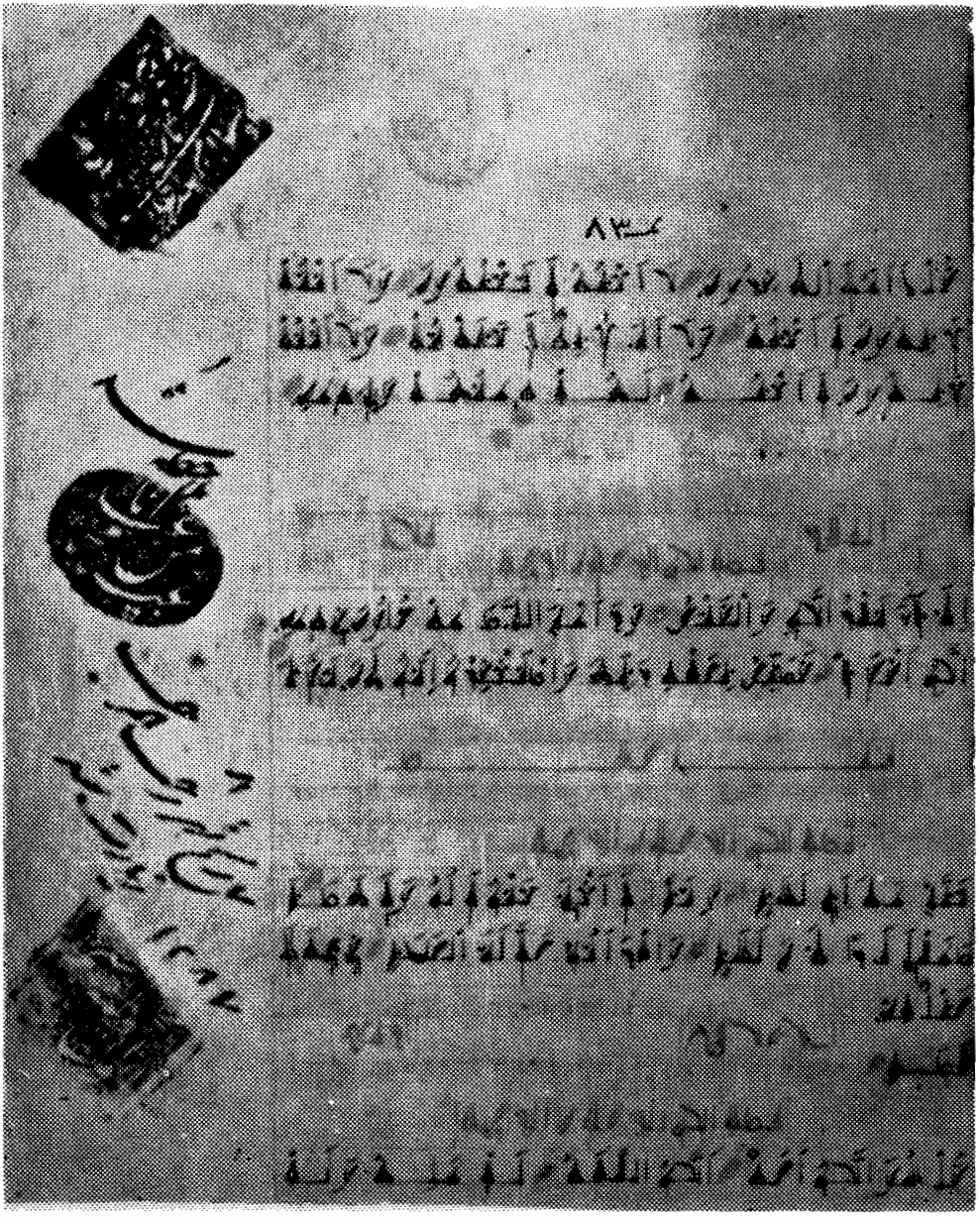

۸۳ یك صفحهٔ ازقرآن عظیم بخط ناشناخته در مشهد رضوی که دران سورهٔ قل یا ایهاالکا فرون ـ اذاجا ء نصرالله ـ تبت یدا ـ قل هـوالله احد نوشته شده است .

جدول مقایسوی حروف عربی وخط بابری با خط مصحف مشهد

عربی	بابری	مشهد	عربی	بابری	مشهد	عربی	بابری	مشهد
ا	ـــ	اَ اُ	ز	ـــ	ا	ق	ـــ	ـــ
ب	ـــ	ـــ	س	ـــ	ط	ک	ـــ	ـــ
ت	ـــ	ـــ	ش	ـــ	ظ	ل	ـــ	ـــ
ث	ـــ	ـــ	ص	ـــ	لا	م	ـــ	ـــ
ج	ـــ	ـــ	ض	ـــ	ل	ن	ـــ	ـــ
ح	ـــ	ـــ	ط	ـــ	ب	و	ـــ	ـــ
خ	ـــ	ـــ	ظ	ـــ	*	ه	ـــ	ـــ
د	ـــ	ـــ	ع	ـــ	ر	ی	ـــ	ـــ
ذ	ـــ	ـــ	غ	ـــ	ن			
ر	ـــ	ـــ	ف	ـــ	ن			

* در عکس چهار صفحه که بمن رسیده حرف ظ نیست .

نمبر ۸۴

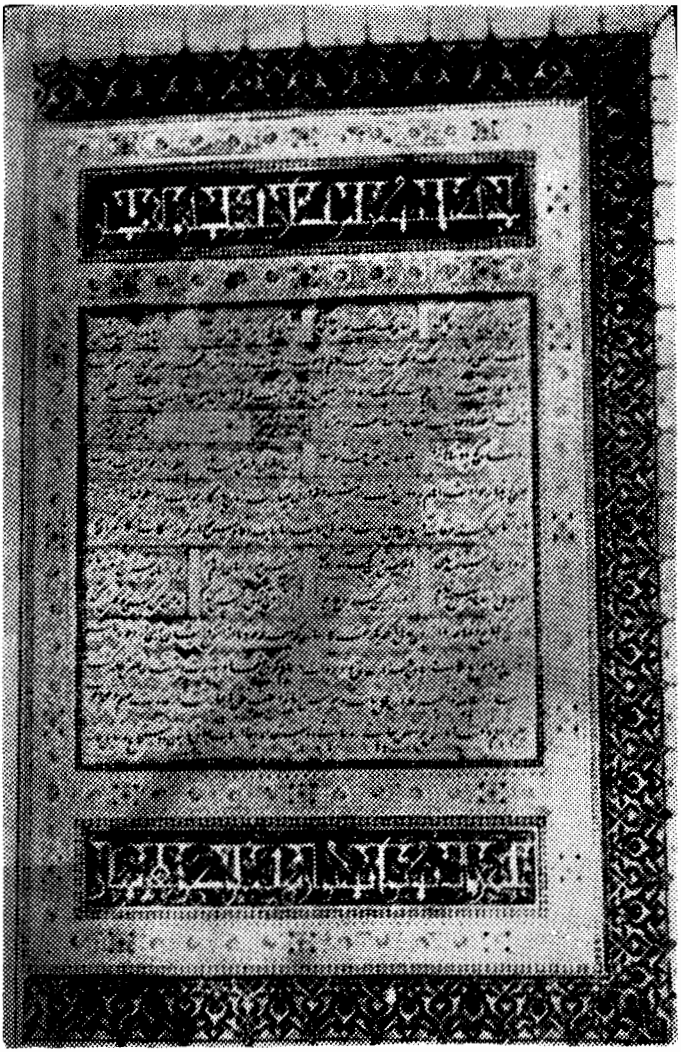

۸۵ صفحهٔ اول شاهنامهٔ بایسنقری
۸۸۳ ق در موزه گلستان تهـرا ن
(از سروی هنر پرشیا)

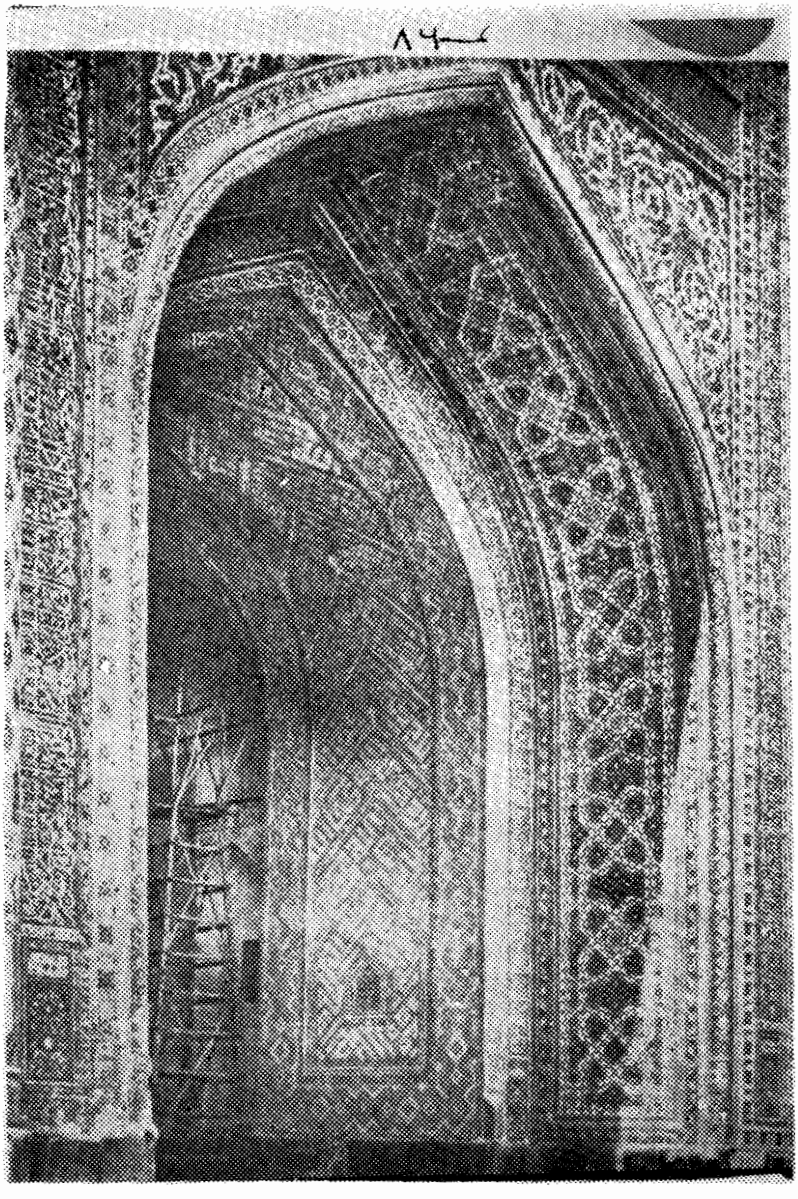

۸۶ ایوان مسجد گوهرشاد درمشهد رضوی که برپهلوی چپ آن امضای شهزاده بایسنقربن شاهرخ باخط او موجود است .
(از سروی هنر پرشیا)

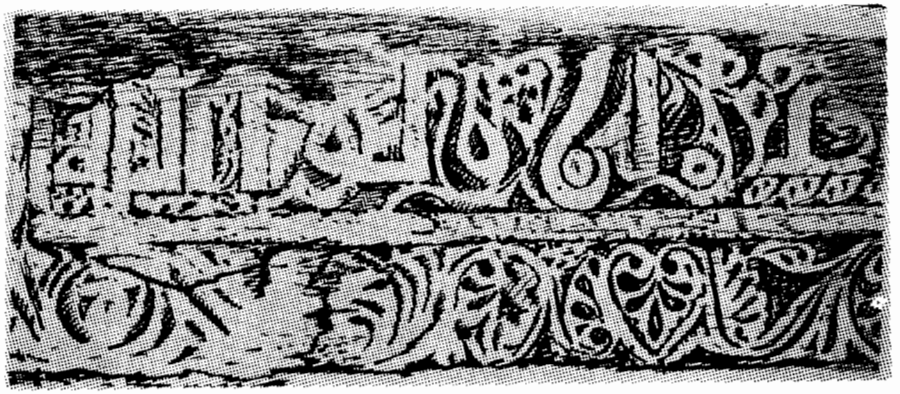

۸۷بقایای نقوش وخط بریکی از دیوار های لشکر گاه بست

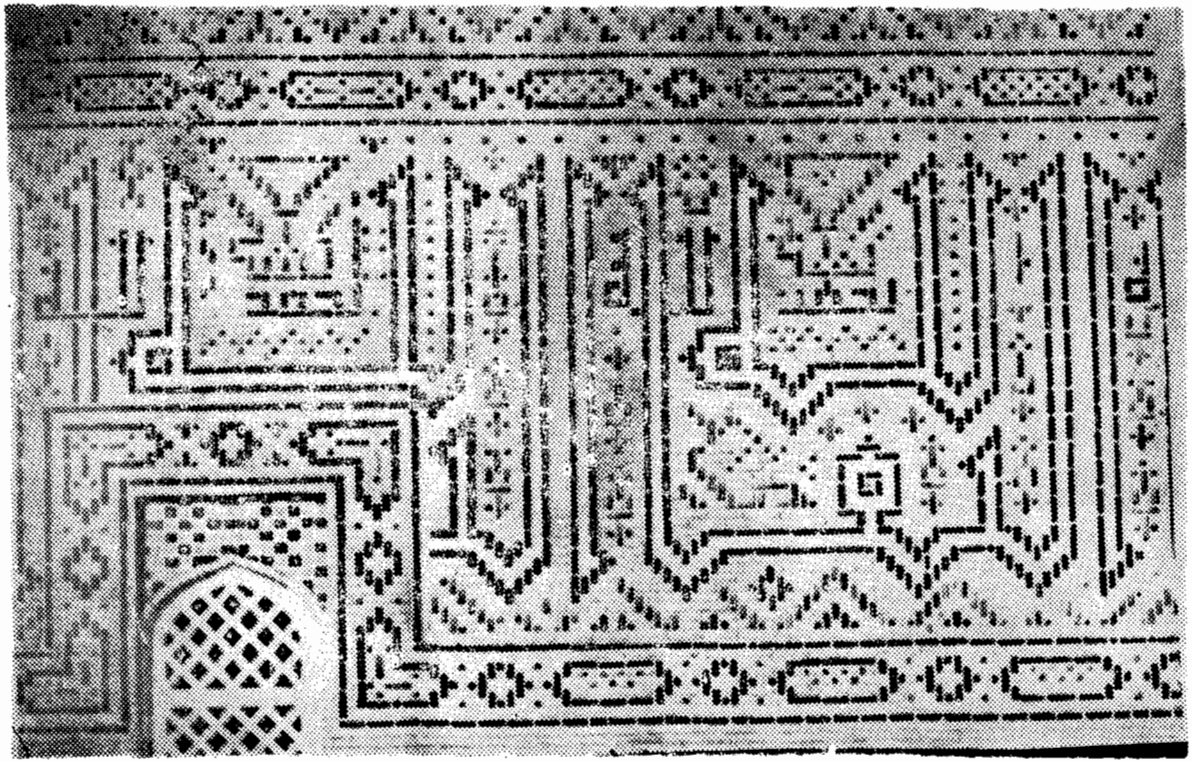

۸۸خط کوفی بین خشت کا ر ی برگورامیر تیمور در سمر قند

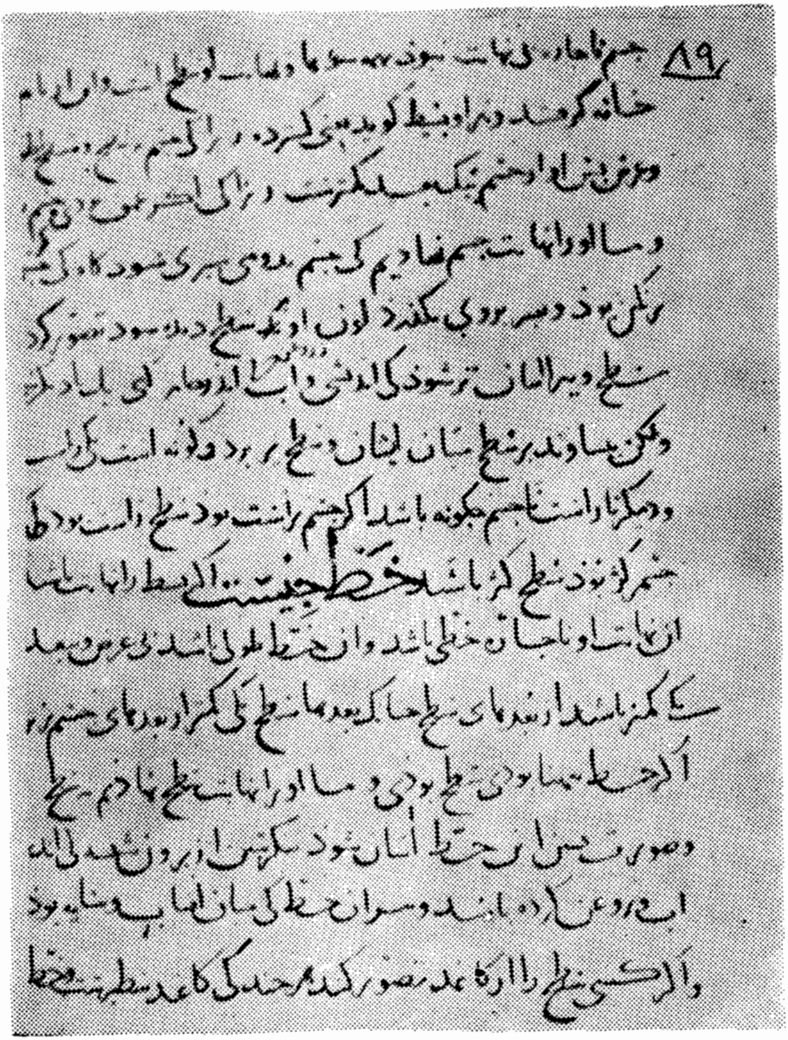

۱۸۹متزاج خط ثلث بانسخی درکتاب التفهیم ۵۳۸ ق کتابخانه مجلس تهران

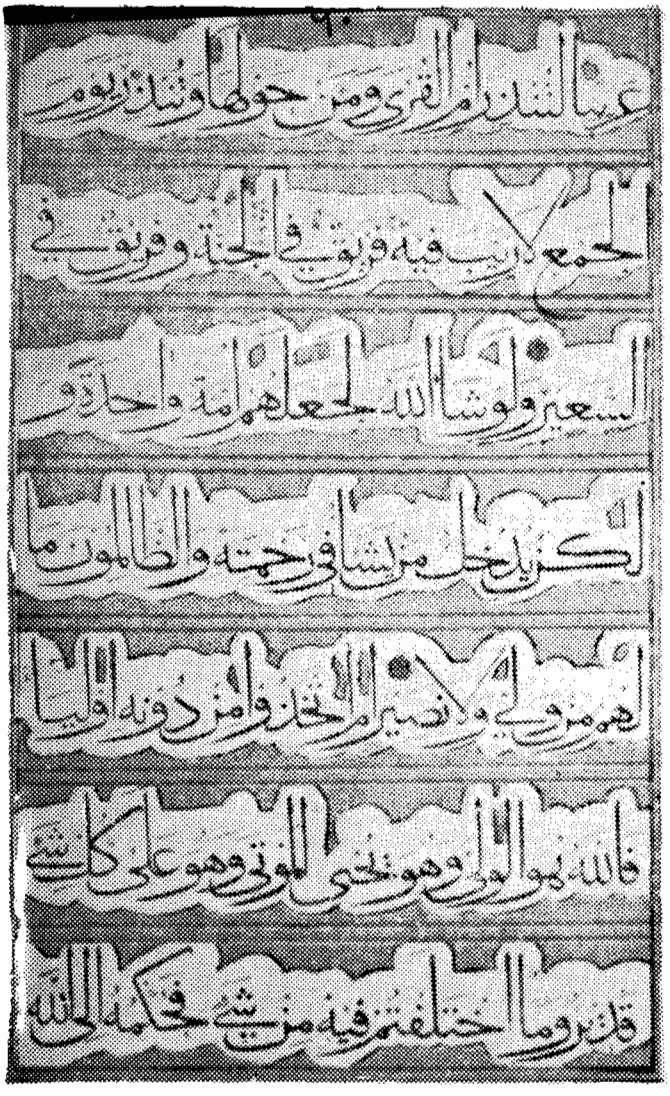

۹۰یك صفحهٔ قرآن بخط بایسنقر
میرز اشهزا دهٔ هرات در مشهد
-۲۱٤-

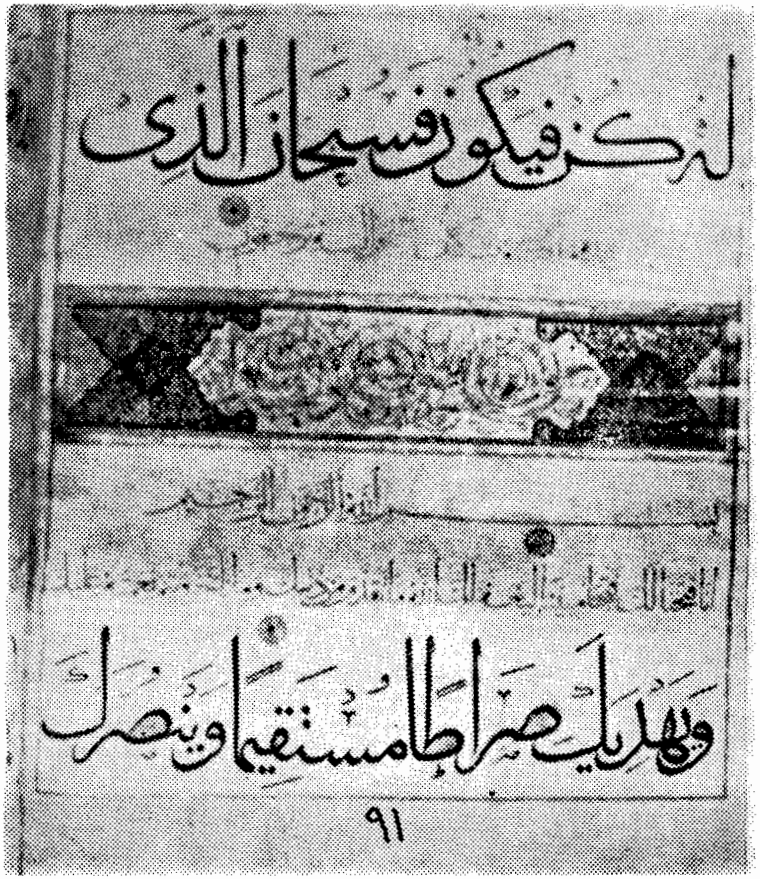

صفحهٔ قرآن عظیم بخط ابرا هیم‌سلطان بن شاهرخ ۸۲۷ قدر مشهد رضوی (از گنجینهٔ قرآن)

صفحه اول قرآن بخط خوا جـه عبدالله مروارید حدود ۹۰۰ ق ۱ ز
گنجینهٔ قرآن در مشهد رضو ی

۹۳خط عبدالله طبا خ هروی۸٤٥ق‌در گنجینهٔ قرآن مشهد رضو ی

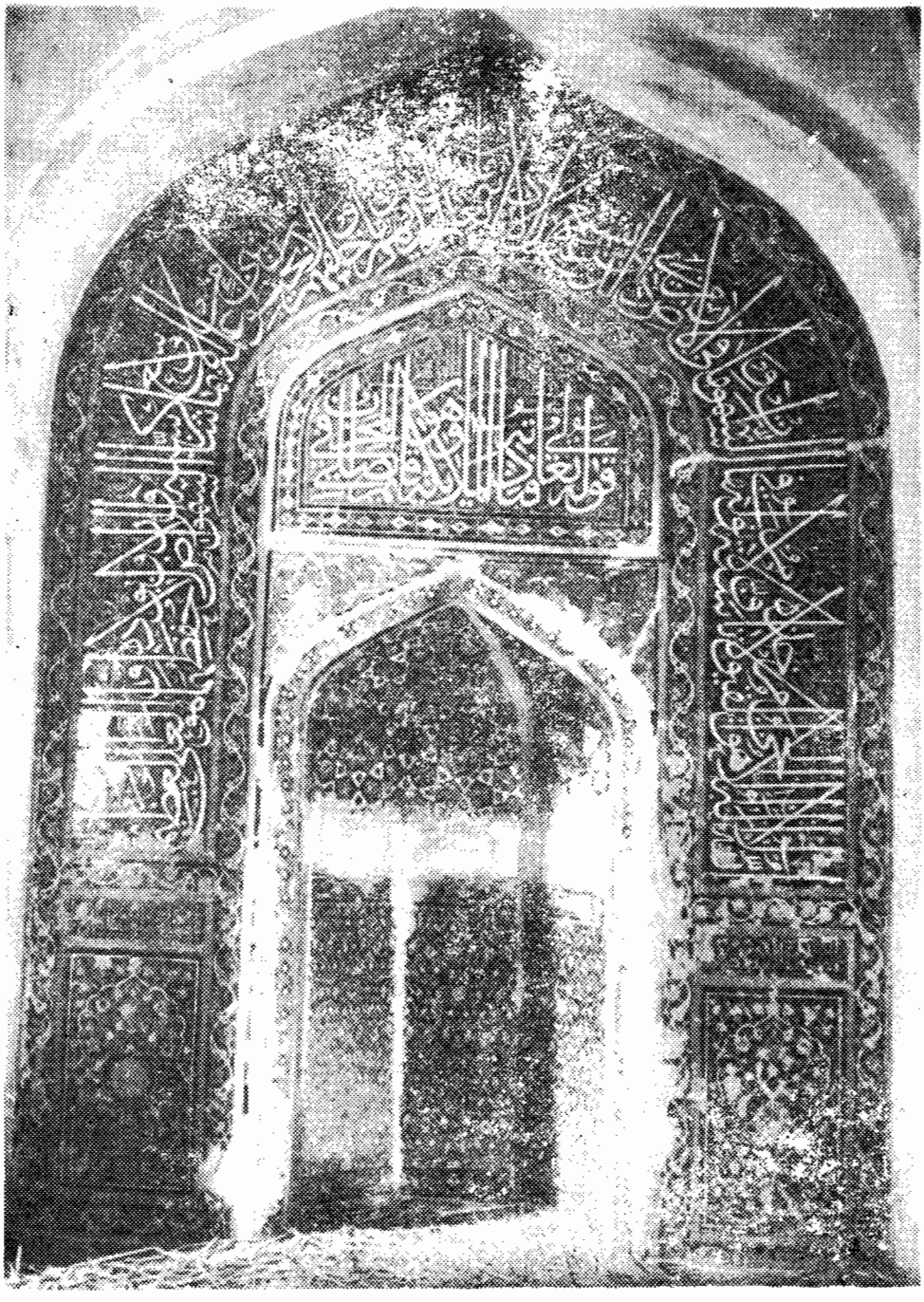

نمبر ۹۵ محراب مسجد هرات

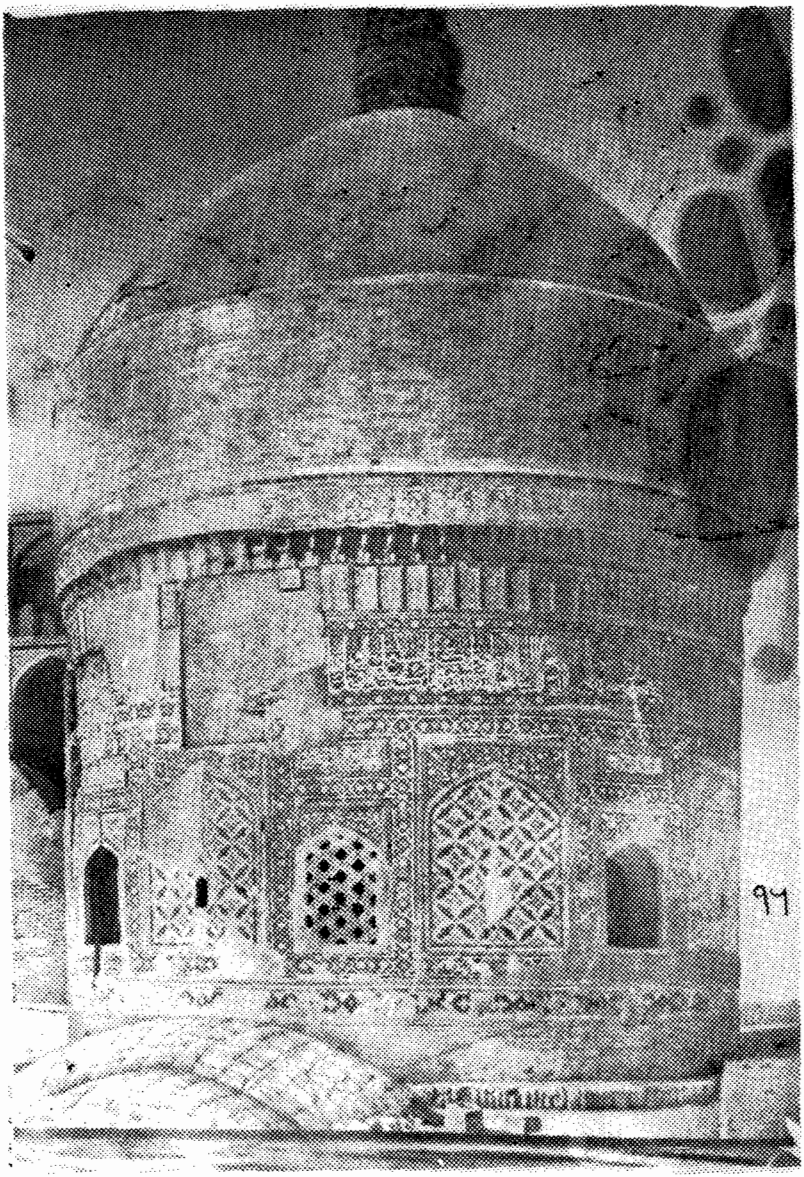

٩٦ نو شتهٔ جلی مدرسهٔ میرعرب‌بخارا ٩٢٤ ق

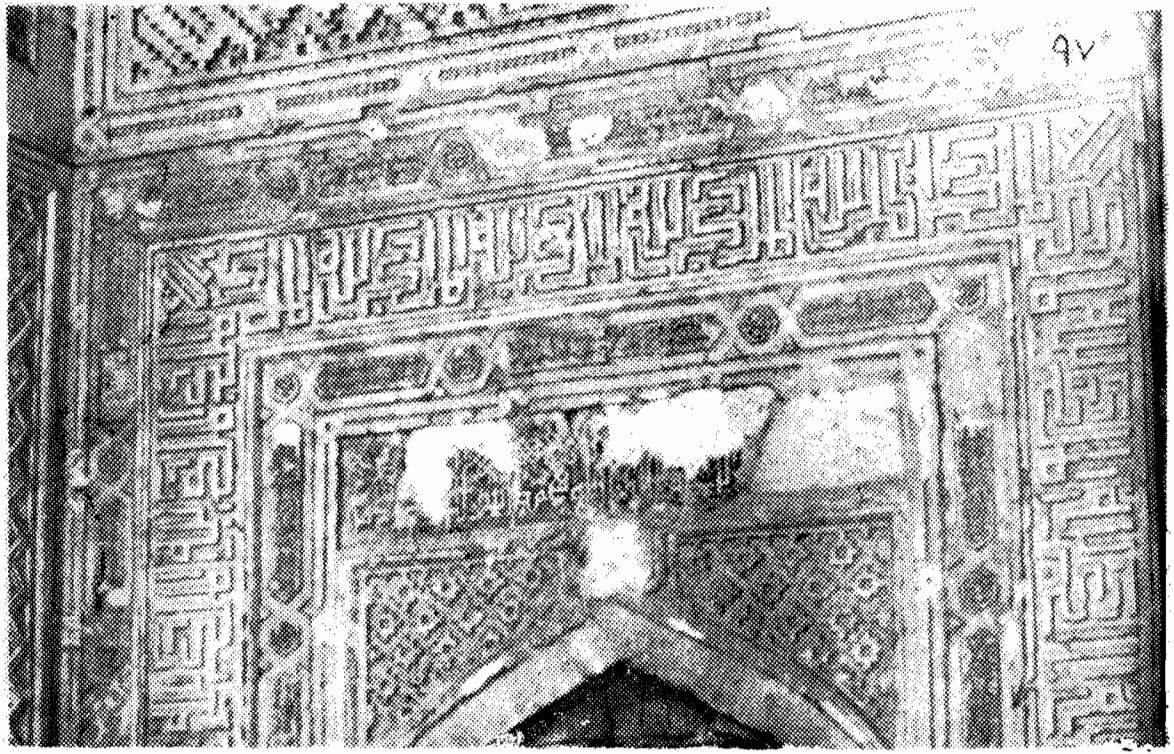

۹۷نمونهٔخط معقلی‌قرن ۱۶ برطاق‌نماز گاه بخارا

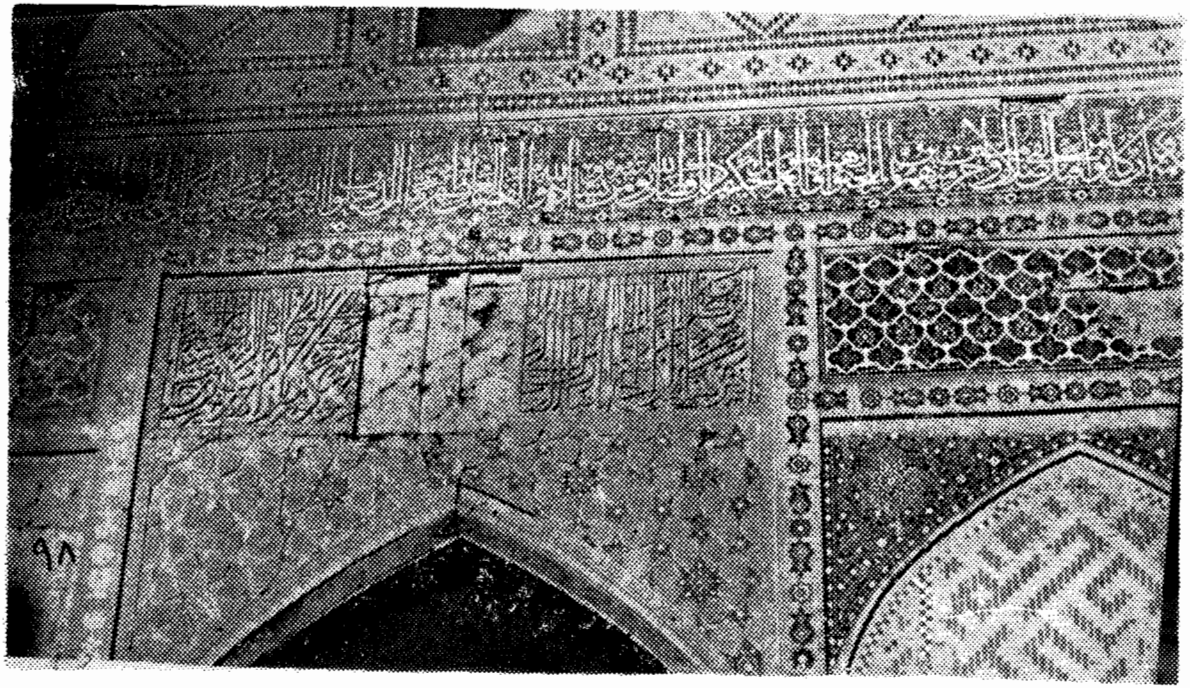

۹۸ ثلث جلی مسجد بی‌بی‌خانم‌در سمرقند اواخر قرن ۱٤

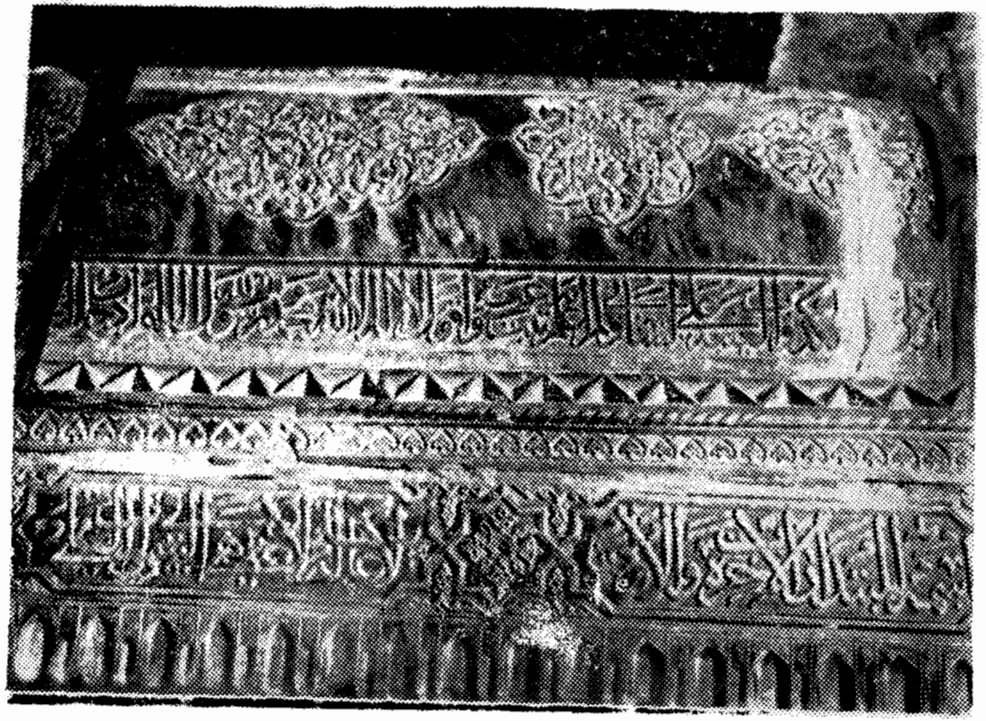

٩٩ کتیبهٔ مزار حکیم ترمذی درترمذ قرن ١٤